

III. ERDÉLY MINT ÖNÁLLÓ FEJEDELEMSÉG

20. KELETI MAGYARORSZÁG. JÁNOS KIRÁLY ÉS FRÁTER GYÖRGY

Mohács után Szulejmán levágatja a foglyokat, három halmot rakat koponyákból, aztán lassan indul Budának, a város kulcsát jó távolból eléje hozzák. Könnyű lovasai szerte portyáznak, rabolva, gyujtogatva, magukkal hurcolva, mint legértékesebb prédát, a férfiakat, nőket, gyermekeket. Magával vitette Mátyás palotájából a szobrokat és a Corvina maradványait, aztán felgyujtatta a várat. Még vagy 50.000 magyar áll harc-készen Zápolya és Frangepán alatt, ezeket nem bántja, legjobb, ha magyar egymást marja. Egyszerre nagy lépés a kultúrából a barbárságba. A török kivonult, de biztonságról már nem lehetett szó. Aki tehette, menekült. Nem lehetett látni kereskedőt, sem orvost, sem patikárust, sem iparost. Mátyás humanizmusának helyébe a régi szittyia életmód lépett. Most csak a férfias elhatározás, a zord, fajhoz való becsületes ragaszkodás tehette a magyart ismét életre képessé.

A nemzet, bár leverték és minden ízében szenved, fenntartja dicső hagyományait, bízik jövőjé-

ben, midőn annyi viszontagság közepette új életet mer kezdeni. Zápolya, aki alatt állítólag 40.000-nyi sereg áll, nem gondol ellenállásra, legfeljebb a föld népe mer még mozdulni. Egyes török csapatok rabolnak és a nép meg akarja torolni a szenvedett kudarcot. Pilismarótnál nagy néptömeg verődik össze, ebben harcolt Dobozi Mihály is. Dobozi megöli nejét, hogy ne kerüljön török kézre, aztán küzdve keresi a halált, azon a módon, amint háromszáz évvel előbb az a magyar főúr, aki látván, hogy szép nejét el akarják rabolni, maga ölte meg a nőt. A női becsület itt méltó támaszra talál.

Zápolya el is nyeri az uralmat, harcol is érte, de igazi tekintélye nincsen. Nem lehetett feledni, hogy ő fojtotta vérbe a pórlázadást és ismét iga alá vetette a parasztot. Hunyadi utódának vallotta magát – de érdeme alig volt, nem tűnt ki sem háborúban, sem békében. Igaz, hogy magyar volt, de más jelességet alig találunk benne. Nagyra-vágyó, kincset szomjazó, de még azt sem meri nyíltan mutatni. Legfőbb és meg nem bocsátható bűne, hogy kardcsapás nélkül beáll a török hűbéresének.* Meg is koronázták Fehérvárott, a koronát Perényi adta át – Sárospatakért.

Mindamellett a magyarság érte buzog, Ferdinándnak, az ellenkirálynak, kevés a híve. Ferdinánd főherceg eleve biztosítja a nemzetet, hogy az ország jogait és szabadságait teljes terjedelemben fenntartja, a határokat megvédi és Belgrádot

* Csak egy kedves esetéről tudunk, ami mutatja, hogy volt érzéke a humor iránt, hogy amikor bevonul a remegő szász-ságba és a bíró nagy dikcióval akarja fogadni, semhogy a beszédet végighallgassa, csak azt mondja: inkább megbocsátok.

visszaszerzi. Igaz, hogy nem tud magyarul, de azért az ország javát tartja szem előtt. Szlavóniában Jánost, Horvátországban a főherceget mondták ki uralkodónak. Így már kezdettől fogva szétmarcangolják az országot.

A vajdával szemben Ferdinánd koronázó országgyűlést hirdet Budára. Zápolyáék visszahúzódnak Lengyelország felé. Majdnem az egész ország Ferdinándé; egy év múlva ismét János kerekedett felül, elfoglalja Erdélyt. A szultán óriási sereget vezet Bécs ellen, de a város ellenáll, ott Salm Miklós gróf volt a vezér és Szulejmán leverten vonul vissza. Ha a magyar ekkor, amikor oly nagy kudarcot vallott a török, egyetért, egyesíthette volna az országot. Még az a szégyen is esett, hogy a szultán ügynökét, kémét, Gritti Lajost, ezt a hitvány alakot tette meg Magyarország kormányzójának.

Majd azt a módot keresték, hogy a két király házasság útján érjen célt. De valami nagyon egyik sem bízhatott a másikban, Gritti pedig mind a kettőt sakkban tartotta, sőt vakmerőségében és elvetemültségében annyira megy, hogy megöleti Czibak Imrét, a jeles váradi püspököt. Ezt már megsokalták az erdélyiek, az egész nemzet Gritti ellen fordult, akit elfogtak és fel is akasztottak. Most már a két király komolyan gondolt meg egyezésre és 1538-ban meg is kötötték a békét, amelyhez Károly császár is járult. Ferdinánd és János testvérül fogadják egymást, Károly segítséget ígér Belgrád visszafoglalásához, Erdély Jánosé, a melléktartományok Ferdinándé. Ha Zápolyának fia születik, mint királyvért fogják kiházasítani,

ha elűznék, gondoskodnak majd arról, hogy orszá-
gát visszaszerezze. Legkülönösebb intézkedés az,
hogy két királynak egy legyen a nádora. Az or-
szág egységének érdeke előbbre való az uralkodó-
kénál. Zápolya megtartja jószágait és mint her-
ceg bírja a Szepességet. Csak az a váratlan és kel-
lemetlen eset áll be, hogy a már éltes János meg-
házasodik és halála előtt még fiú születésének ör-
vendhet.

Ez az öröm nem volt tartós. János király 1540
július 21-én meghalt, mire Ferdinánd sereget küld
Buda ostromára és a maga részére akarja hajlítani
a most mindinkább előtérbe lépő Fráter Györ-
gyöt. Ez azonban, bárminő éhség is dűl Budán, ki-
tart Zápolyáék mellett, noha a város egészen Fer-
dinánd-párti. A barát jobban bízik a törökben.
A szultán Buda alá ér, a várat fölmenti. Augusz-
tus 29-én, a mohácsi vész fordulóján, a szul-
tán megajándékozta a királynét és udvarát és
azt üzeni a várba, hogy látni akarja a kis királyt,
János Zsigmondot, akit el is vittek a török tá-
borba. Ezalatt mind több török lopózik a várba
és elfoglalja a kapukat. Parancs, hogy le kell tenni
a fegyvert és ne mozduljanak, különben halálos
büntetés éri őket. A teljesen kiéhezett város ki-
adta a fegyvereket és janicsárőrség szállja meg a
várat. Az özvegy királynét a szultán visszaküldi
és kijelenti, hogy ily fontos helyet nem bízhat nő
kezére. Most már elbocsátja az udvarló főurakat,
csak Török Bálintot viteti a Jedikulába. Így ve-
szett el Magyarországra és a keresztyénségre
nézve fegyver nélkül az ország fővárosa, Buda
vára.

A Nagyúr gyorsan rendelkezett. Buda és vidéke a Duna és Tisza közt pasalik lesz, Tiszántúl és Erdélyben Izabella királynő uralkodik, Verbőczy Budán marad, mint a. keresztyének főbírája. Csakhamar behódoltatják a főváros egész környékét is Pécsig, Esztergomig, Tatáig. Ki merne ellenállani? A kis János Zsigmond választott királyi címet nyer, de nagy pártfogója a szultán, csak Istvánnak nevezi. De ugyanekkor megkezdődik Varkocson, Székesfehérvár kaputornyán 1543-ban a hősi halál formulája, amely aztán nemcsak Magyarországnak, hanem egész Európának nyújt meg-rázó és lélekemelő képet.

Alig lehetett nehezebb probléma annál, hogyan lehet összetartani a két Magyarországot a szultán felsősége, hűbérisége alatt. Ezt a nehéz kérdést csak Fráter György esze és komolysága, valamint ragaszkodása a Zápolya-házhoz volt képes megoldani. Annak a keleti államnak, amelynek több mint két századon át az a hivatás jutott, hogy kettészakadása ellenére is fenn tudta tartani a magyarságot, ő a megalkotója.

Utjesenics György, anyai ágon Martinuzzi, Horvátországban született nemes, de szegény szülőtől. Corvin János udvarába került, közel szülőföldjéhez, aztán Erdélybe vitték Hunyad várába. A monda szerint mint kályhafűtő kezdte pályáját Zápolyáéknál. Kemény nevelésben volt része, „a férfierő kifejtésére legjobb, ha megtanul tűrni“. Mint nemes apród jutott Zápolyáék udvarába, hol úgy testi szépségével, mint erkölcse és szelleme által hamar kitűnt, majd ellátást, hópénzt nyert három lóra. János király mellett harcolt Ferdinánd

ellen, aztán távol a világ zajától, a pálosok budai zárdájába menekült. János király teljesen megbízott benne, a legfontosabb ügyekbe is be volt avatva és tanácsa döntő volt elhatározásában. Előbb törökpárti, mint ura, aztán a megegyezésre hajló, hogy Magyarországot a török nyomás alól fel lehessen szabadítani. Diplomata volt minden ízében. A német nem volt elég erős, a szultán ortalma alatt kellett megszervezni és kialakítani a keresztyén államot.

A lényeg az, hogy a török adót követelt, „amelyet ki kell fizetni, ha csak egy arany marad is az országban“ és erre 10–15.000 arany kellett. Sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött az asszonyi módon örökké elégedetlen és királynői címéhez méltó udvartartást és szófogadást követelő Izabella, aki amellet a kormányzást is maga akarta irányítani. A kötelességtudó, ritka eszű barátot voltaképp senki sem szerette, de csakis ő bírta elsimítani a portával való ügyeket. Midőn azonban nagyon is erős kívánságokkal állott elő a porta, lassanként nyugat felé tájékozódott, mert igazi vezéreszméje mégis Magyarország egyesítése volt. Jellemző, hogy Petrovics, a Zápolyák rokona, még erőszakkal is kész volt Frátert megtámadni és a portát is figyelmeztette a barát tárgyalására. Végre mégis létrejött az egyesség, a törököt pedig ajándékkal kenyerezték le. János Zsigmond Oppeln és Ratibor hercegségeket kapja – állandó rubrika több mint egy századon át –, a királyné is 200.000 aranyat, Fráter pedig az esztergomi érsekséget, majd a bíboros palástot is. Ferdinánd átveszi a koronát és a „Részeket“, mihelyt elegendő hadi-

ereje lesz a törökkel szemben. A barát értesülve volt mindenről, de most már a portában támadt fel a bizalmatlanság iránta. Ilyen tojástáncot kellett járnia a barátnak, hogy a nagy célt megközelíthesse. A királynak pedig az volt a feladata, hogy szép szóval tartsa a portát. Most már teljes lett a megállapodás és a nagy férfiú hálásan, könnyezve borult a királyné lábai elé. De a rendek, ismerve a szultán hatalmát és közelségét, a barát ellen foglaltak állást. Most már vége a diplomáciának, Ferdinánd sereget küld és megállapítják, hogy Erdély a német királyra száll.

Az igazi akadály most is a török, aki annyi sokféle nyugtalanító híradás után most már szandzsákká akarja változtatni Erdélyt. De Ferdinánd sem bízhatott teljesen az örökké diplomatizáló György barátban. Titkos utasítást ad Castaldo generálisnak, hogy „ha György viselkedését gyanúsnak találod, tégy vele úgy, mint javam és birodalmam érdeke követeli“. De még hitegetni kell, volt György nézete, különben egyszerre óriás török sereg indul Erdély ellen. Másrészt bizonyos, hogy azt a némettel vegyült olasz rabló társaságot nem kedvelhette. Túlságosan nagy volt a bonyodalom, amelyét még György barát esze sem bírt kibogozni. De midőn Castaldo értesült, hogy a barát szabadon bocsátotta török foglyait, elég alapot látott a rendelet végrehajtására. Alvinc várában időztek és a barát Castaldónak adta át legszebb termeit. György reggel imádkozott és Castaldo titkára jelenti, hogy fontos értesüléseket vett. Miközben György levelet ír, az olasz titkár törrel támadja meg, aztán nekiront a rablógyilkos

csapat Pallavicini és Sforza vezetésével. Hatvanöt sebet találtak testén. „Csontfülét“ diadalmi jelnek elküldték Bécsbe. Az orgyilkos banda előtt a barát kincseinek elrablása volt az óhajtott és elnyert cél. Ilyen halállal mult ki Magyarország legnagyobb államférfia.

Martinuzzi ily gyalázatos megöletése nagy port vert fel Európa-szerte: „Ferdinánd király el akarta foglalni Erdélyt, amelyet más oldalról a török támadott meg azzal az ürüggyel, hogy azt János vajda kisfia részére biztosítsa, akit Martinuzzi váradi püspök kiváló esze és nagy tekintélye ajánlott. Martinuzzi fenn akarta tartani az ország szabadságát és hogy kikerülje azt a nagy veszélyt, hogy az osztrákokkal és a törökkel egyszerre legyen baja, ellensúlynak használta a törököt. Ezért Ferdinánd császár évi 8000 tallér kegydíjjal tisztelte meg és a megtörténten nem lehetett változtatni; a pert folytatták, bár lanyhán. Majd a pápa feloldotta Ferdinándot és mindazokat, akik a gyilkosságban nem vettek részt, azzal a feltétellel, hogy igaz, amit a perben előadtak. Végre Ferdinándot feloldották és csak a gyilkosoknak kellett Rómába vándorolniuk, ahol úgy viselkedtek, mintha üdvös dolgot végeztek volna. Mégis Rómában is, Magyarországon is az volt az általános vélemény, hogy a tett annak parancsára történt, akinek érdeke kívánta.“ (Egykorú olasz forrás.) Ferdinándnak nem volt ez a gyilkosság hasznára és nemsokára végkép el is vesztette Erdélyt. Így maradt el az óhajtott egyesülés és a hosszú ingadozás és tárgyalás végre mégis török háborúra vezetett. A barát elbukott, de műve, az önálló Er-

dély, csak most élt igazán, mint a magyar fejlődésnek igen jelentős eleme.

21. AZ ÚJJÁALKULÁS KEZDETEI

Ebben a gyászos sötétségben is kiviláglik az újjászületés egy-egy sugara. Kőszeg kis városában 700 katona az odagyűlt paraszttal együtt heteken át feltartja a szultán seregét és az végre felszabadul a kemény ostrom alól. Jurisics Miklós megmutatta, hogy sem a hősiesség, sem a haditudomány nem ment veszendőbe (1532). Fráter György lelket önt az erős ostrom alatt annyi ínséget szenvedő Buda városába. Az egész ország fegyvert ölt, szinte minden nap egy véres ütközet. A nemeség, amelyet a török kiűzött udvarházaiból, életéért és családjáért küzd, a földönfutóvá vált pór beáll katonának, hajdúnak, mert csak így maradhat szabadon. Az egyénnek annál inkább kell kitennie magáért, mert nincs Mohács óta mezei sereg. Minden vár, megye, város külön hadat jelent, megbízhatók, mert egész létük kardjuktól, kopjájuktól függ. Zsoldra nincs pénz, sem nehéz vértre; könnyű huszár, várvédő tüzér, darabont, hajdú a magyarság a XVI. században. Veranchich Antal így jellemzi őket: harcban kiváló vitéz, félelmet nem ismerő, hazaszerető, csatára mindig kész nép ez. Azt éri a legfőbb dicséret, aki az ellenséget lándzsával leveri lováról.

Fráter György diplomáciája egy évtizeden át visszatartotta a törököt a háborútól, de már 1552-ben javában folyik a háború. Temesvárt Losonczy

István védte, aki minden eleséget behordatott a várba, hogy hosszabb lehessen az ellenállás. Mintha sem állam, sem nemzet nem volna, e fontos várat többnyire spanyol katonák védték. Egyhónapi ostrom után rombadőlt a vár; az idegen őrség fellázadt. Losonczy, miután minden lehető kárt okozott a töröknek, a beglerbég ajánlatát, hogy szabadon vonulhat, elfogadta. Ki is vonult az őrség, de a török megszegte ígéretét és felkoncolta a kivonuló hadat. Erős intés: hogyan kell hinni a töröknek. A kegyetlen hír hallatán a többi vár is sietett feladni magát. Akkor páratlan vitéz volt a spanyol, de a magyar mégis csak inkább nemzetéért ontotta vérért. Veszprémben is megszegte a török a kapituláció feltételeit, az egész őrséget levágatta. Aztán a hegyvidék felé fordult. Vitéz ember volt Szondy György, az esztergomi érsek tiszttartója, de a tüzérséggel nem bírt megküzdeni. A basa, mielőtt a vár tornya bedőlt, megadásra szólította fel Szondyt, de az a hősi halált választotta. Szondy török foglyaival együtt elküldte két apródját a basához, azzal a kéréssel, tanítsa őket vitézségre, tetemét pedig temettesse el. Elégeti minden becses holmiját, jó lovait leszúrja, Ali pedig megkeresteti a hős fejét testével és „Mint oly vitéz embört nagy szépen temet-teté“. Ezen és más példákon képződött Tinódy költészete és történettudománya. Nógrádból Egerbe indult Ali basa. Ez a vár el volt látva élelemmel és lőszerrel, erről a király és Oláh Miklós püspök gondoskodott. A harcból mind kivette részét, leányok, asszonyok itt szerezték meg a nőknek a dicső egri nevet. Kitűnt tehát, hogy bár-

mily számos és erős a török, igenis, legyőzhető. De a harc tart tovább, elkeseredten, mindhalálig. Somogy nagy részét elpusztítják, nemsokára Szigetvár kerül sorra (1566).

Szulejmán e vár bevételével nagy tettei méltó emlékezetére készül utolsó nagy vállalatára. Zrínyi Miklós a kapitány, az őrség magyarokból és horvátokból áll. Minden eszközt felhasználnak a vár bevételére, de az őrség megnyerésére vagy megsemmisítésére fordított fáradozás hiábavaló volt. A páratlan ellenállás Szulejmán idegeit is tönkretette – beléhalt; nem élvezhette győzelmét. Mídon már a belső vár is égett és szabadulásra nem volt mód, mind kész volt kapitányát a halálba követni. Fegyvert öltöttek a nők is, hogy együtt halhassanak. Ünneppé vált a halál. Zrínyi nem páncélt ölt, hanem könnyű mentét, nyakán aranylánc, fején kócsagos kalap, gyémántos boglárral, mindegyik zsebében száz arany, kezében könnyű kardja. Mint úr és huszár élt, úgy akart meghalni. Még halálában is pusztítja a pogányt. A kapuba nagy ágyút állítottak, megtöltik és a törökök sűrű tömegébe vágott nyíláson rohant ki a magyarság, elől Zrínyi, mellette a zászlótartó Juranics Lőrinc, utánuk a többi vitéz. Zrínyit három golyó éri, elesik, de még holttestéért is küzdenek hadnagyai, míg mindnyájan holtan el nem kerülnek a törökök halmai közt. A hős levágott fejét a török táborban mutogatták. A budai basa selyemkendőbe burkolva küldte Miksa király táborába. Fia, Boldizsár, Csáktornyan temettette el. „Soha hadfi nem mult ki szebb halállal.“ (Ranke.) Ő lett a ma-

gyar hősiességnek jelképe, mint Leonidász a spártaié.

A bástya, amelyet védett, rombadőlt, de ő mégsem halt meg hiába. Ő az, aki az addig folyton előretörő oszmán árt feltartóztatta és alakja nemcsak magyar, hanem világtörténeti jelentőségű.

A nagy német birodalom és Miksa király, aki nagy hadsereggel rendelkezett, mit sem tett Zrínyiért. Nem csoda, ha aztán a közvélemény a németek ellen és János Zsigmond felé fordult. Ferdinánd uralmának Erdélyben vége szakadt. Az egri Dobó István maga kérte felmentését vajdai hivatalától. Izabella királynét és fiát visszahívták Lengyelországból és „Magyarország törvényesen megkoronázott királyasszonyának“ címezték, míg fia nem jut törvényes korba. II. Henrik francia királyban tisztelték legnagyobb pártfogójukat. Közben egyre folyt az alkudozás is, de mind világosabbá lett a török döntő hatalma. János Zsigmond biztos a török pártfogás felől és egyre többet követel. Viszont elismeri a magyar király felsőségét és hogy az ő halála után birtokai a királyra szállanak. Schwendi Lázár, a kitűnő hadvezér, mind erősebben szorongatja János Zsigmond „vajdát“, aki Konstantinápolyban oltalmat kér a szultántól. Nem csoda, hogy annyi hazudozás után Bécsben pokoli fajzatnak nevezik – hisz még Fráter György sem volt ily ravasz – és követét, Báthory Istvánt őrizetben tartották. Az udvar a szultán előtt felfedte az összes ármánykodást, a szultán pedig megjegyezte: „íme, micsodás hitők lehet egymáshoz a keresztyén fejedelmeknek“. Természetes, hogy a szultán inkább János

fiát pártolja. Amidőn Szulejmán Szigetvárhoz közeledik, János Zsigmond atyja példáját követi, eléje megy a szultánnak és behozza Magyarország legnagyobb ellenségét. A Nagyúr elismeréssel van hűbérese iránt, Erdélyt védelmébe fogadja, megígéri, hogy nem hagyná el, még ha egész birodalmába kerülne is. János Zsigmond halála után Erdély és a kapcsolt részek maguk választják a fejedelmet a magyar nemzetből, a szultán athnáméval beiktatja, paripát, zászlót, kardot küld neki, akár a havasalföldi vajdának.

22. A HITÚJÍTÁS ÉS AZ IRODALOM

Már a XIV. század óta visszhangzott az egész keresztyén világ a reformtól „fejében és tagjaiban“, legerősebben a nagy konstanzi és baseli zsinatokon, mindez a dogma sérelme és egyházszakadás veszedelme nélkül. Már erős intés volt a nagy és véres huszita háború és már előbb hasonló tanok terjedtek Angliában is, Wiklef által. Ha éppen Pécssett állítottak fel egyetemet, annak okát részben abban kereshetjük, hogy a Balkánon, főképp Boszniában, nagy népszerűsége jutott a bogumil hit.

Sokkal jelentősebb volt a német nemzet panasza amiatt, hogy Rómába visznek minden pénzt. Luther, „a minden ízében hívő“, elszörnyülködött azon, amit Rómában látott. Wittenbergából, ahol Luther kihirdette a 95 tételt, az ott járt diákok és kereskedők terjesztették e tanokat a felvidéki és szász városokban. Mária királyné hajlott e tanok

felé, de Verbőczy István megégettette a luteránusokat („lutherani comburantur“). A magyar urak gyorsan megkezdik a szekularizációt, ebben Perényi Péter és Török Bálint járnak elől. De még mindig az volt az általános vélemény, hogy némi változással és engedménnyel a hitegység fenn lesz tartható. Csak a szász városok szakadtak el dogmatikus alapon a pápaságtól. Még Brodarics püspök is hajlandó volt a cölibátus megszüntetésére és az úrvacsorának két részben osztására. Maga Ferdinánd király is kiemeli ezt a két pontot, amelynek alapján helyre lehetne állítani a kereszténység egységét és a nemzetek megnyugvását. A megszokott szertartásokon is keveset változtattak és az azokat elhagyó papokat nem szerették. Debrecenben is csak 1552-ben szakadt vége a katolikus istentiszteletnek. A gyónás és a kiátkozás még soká maradt divatban. Hogy ezt a közömbösség vagy az érdek okozta, csak az tudhatja, aki belát a szívekbe és vesékbe. A protestáns papok meg valamely földesúr oltalma alatt húzódtak meg.

Valójában csak három pontban ment végbe lényeges változás: a magyar nyelven való írásban és prédikációban, a Szentírás szabad olvasásában és a papi házasságban. Az irodalom legfőbb tárgya a házasság dicsérete.

Luther után csakhamar fellépett Kálvin tana is (helvét hitvallás). Az első zsinatot Erdődön tartották, Báthory Anna, özvegy Drágffyné pártfogása alatt. Ekkor vált el a luteránus tábor a magyar és székely kálvinistáktól. A pápaság elleni komoly harc csak akkor kezdődött, midőn a

trienti zsinat 1562-ben minden pontban szorosan megállapítja a hittételeket és lehetetlenné válik a megegyezés és a protestánsok üldözése végkép elkeserítette a kedélyeket. Egyik fő mozgató erő az asszony, sok katolikus pap megtartja állását, megnősül és az új tanoknak lesz apostola. Az érdeklődés mind általánosabbá válik, midőn már magyar nyelven is visszhangzanak a hittételek. Először Telegdi Miklós szólal fel az újítók ellen, majd a jezsuita iskola is azt a fegyvert alkalmazza, amelyet a protestánsok: a bibliát, a sajtót és a szószéket.

Hevesen folyt a vita a különböző protestáns-hitűek közt is. Új anyagot hoz erre az unitáriuság. Blandrata György, János Zsigmond orvosa, híve lett, az orvos hatása alatt a fejedelem is ennek a tannak híve. Nagy erőt fejtettek ki a kálvinista szónokok, különösen a heves Mélius Péter, az unitáriusok (szociniánusok) elfojtására, akiknek még Váradon, sőt Pécsen, a Dunántúl is számos volt a hívőjük. Érdekes a történeti fejlődés: Dávid Ferenc előbb Luthernek, aztán Kálvinnak volt követője, majd a magyar unitárius egyháznak első püspöke. Minél tovább munkálkodott, annál radikálisabb lett meggyőződése. A tordai országgyűlésen kimondta az apostoli szót: a hit az Isten ajándéka, ahhoz ember nem nyúlhat. Végre Dávid Ferenc a zsidókhöz közeledett és sok üldözésnek, börtönnek volt kitéve.

Politikailag először a szászok vívták ki a vallás szabad gyakorlatát. János Zsigmond visszatérével már elhatározták elvben a papi birtokok lefoglalását és a papi birtokoknak részben iskolai

célokra fordítását. 1564-ben befogadják a helvét hitet, 1570-ben pedig az unitáriust és megengedték a kolozsvári unitárius templom használatát. Csak éppen a katolicizmussal szállnak szembe. Így Erdély hivatalosan már egészen protestáns állam. Szinte egyedülálló példa ebben a hitéért gyűlölködő világban, hogy századokon át négy felekezet élhetett, aránylag kevés sérelemmel, békén egymás mellett. A székelység nagy része békén megmaradt katolikusnak, senki sem bántotta és a katolikus Báthory Istvánnak uralma legjobban bizonyítja, hogy itt a politikai érdek erősebb volt a felekezetenél.

Egyelőre még hitviták és zsinatok uralkodtak a szellemi láthatáron, de nemsokára érvényre jut, bár szerényebb módon, a tudományos munka is. Egymásután állítanak fel nyomdákat, majd papírgyárat. Az országgyűlés elhatározza a fehérvári iskola felépítését és tudós személyek ellátását, akik görögöt, deákot tanítsanak. A fehérvári palota megtelt szobrokkal, freskóképekkel, egyszerű iparos olyan órát készített, hogy Konstantinápolyban is megbámulták.

Honter János Baselben megismerkedett a nagy Reuchlinnal, aztán Luthert hallgatta. Nyomdát állított Brassóban, Luther műveinek terjesztésére. Majd egy Cosmographiát adott ki (1534), tíz évvel később pedig gimnáziumot alapított. Wagner Bálint görög nyelvtant írt. Heltai Gáspár is Wittenbergában végezte tanulmányait. Már kezdetét vette a románok térítése is. Mindez kezdet, amelynek minden órában végét szakíthatja a háború, akár német, akár török ellen.

23. A BÁTHORYAK

János Zsigmond hivatalosan hűbérese a szultánnak, de neki is el kell ismernie a magyar király felsőségét. Legelsőrangú férfiú jutott valahára uralomra Erdélyben Báthory István személyében. Képzett, tanult férfiú volt, akit a padovai egyetemen is nagyon megbecsültek, de nemcsak tanulmányában kiváló, hanem mint hadvezér is elsőrangú. Két jelölt lépett fel, Báthory István a porta részére állott, Békés Gáspár Miksa császárnak volt embere. Török császár jött a választáshoz a szultán ajánlásával, de egyhangúan kiáltották ki mint „főúri ősi nemzetet“. Jó viszonyba lépett a királlyal, aki előtt letette a hűségi esküt, de a porta iránt is megfelelt kötelezettségének. Igen fontos és nagy következésű, hogy Báthory István mint fejedelem csökkentette a székely ősi jogot, amelyet csak I. Rákóczi György állított vissza. (Székely támad, székely bánja. 1562.)

Báthory István helyzete az európai nagy politikában is lényegesen emelkedett. 1571-ben volt a nagy lepantói csata, amelyben spanyol és velencei gályák szinte teljesen tönkrezúzták a roppant török hajóhadat. A szultánnak már ezért is tekintettel kellett lennie hatalmas hűbérese iránt, aki Békés Gáspárt nagy csatában legyőzte, noha a székelyek vele tartottak. Ő fegyelmezte az addig rakoncátlan hajduságot és nagy előnye az volt, hogy kitűnően értett a tüzérséghez. Nevezetes, sokszor elmondott eset, hogy a kerelő-szentpáli csata után halálra ítélt két Pókay testvért, de aztán könyörgő anyjuknak kérésére csak az egyi-

ket végeztette ki. Mindkettő azt kérte, hogy csak egyedül őt öljk meg.

A lengyelek őt választották meg királyuknak és oly nagy volt tekintélye, hogy ezt az örökké nyugtalan nemzetet rendre bírta szoktatni. Nagy csatákban, amelyekben Gyulai Pál tüntette ki magát legjobban, szétverte Rettenetes Iván ropant seregét. Azt mondták róla a lengyelek, hogy kár volt megszületnie és ha már megszületett, örökké kellett volna élnie. Jó katolikus volt, de semminő üldözést nem engedett.

Mint király is megtartotta befolyását, Kristóf bátyját rendelte helytartónak, mi ellen a portának sem volt kifogása. Mégis a már lelohadó unitárius hit ellensúlyául jezsuitákat hívott Kolozsvárba, ahol akadémiát alapított – és lévén ez nagy politikum – százával jöttek oda a deákok. Jezsuiták nevelték Kristóf fiát, Zsigmondot, akit nyolc éves korában már elismert az országgyűlés és a porta is. Őt is bántotta az örök pártoskodás. „Tetteinek és érényeinek híre betöltötte a világot, de még sokkal nagyobbakat forgatott agyában, midőn utólérte a halál.“ Az volt szándéka, hogy Zsigmond, vagy másik unokaöccse, Endre, legyen királyuk, de a lengyelek éppúgy megúnták őt, mint annak idején a magyar urak Mátyást. Hírhedt lett annyi idő múlva „a lengyel szabadság“, minden jónak elvi ellensége. Mondták, írták is: Lengyelországot rendetlensége tartja fenn.

A jezsuita jelszó, buzgó protestánsok szemében, merő kihívás. El is határozták, hogy Zsigmond csak úgy juthat uralomra, ha eltávoztatják a buzgó rendet. Ez meg is történt, de a gyóntató

atya, Carrillo Alfonso, lett az ifjú fejedelemnek mindenható tanácsosa. Két világnézet áll szemben egymással. A vallás teljesen legyőzte a politikát. Hogy ez nem felelt meg a tanácsnak, sem az országgyűlésnek, csak természetes. A régi tanácsurak szemében szálka volt az udvari ledérség, a zenészek és egyéb művészek és művésznők kicsapongása. Aztán, ami még fontosabb, ezzel együtt szokott járni az önkényuralom is. Máris felszóltak ellene a rendek. Ismét török háborúnak kellett közbejönnie a zavaros helyzet tisztázására.

Világraszóló események sokasága zúdult egyszerre Európára. Mint két halálos ellenség állott egymással szemben a protestáns a katolikusokkal, de az ágostai hitvallás is eltért a többitől. Franciaországban véres harcok folytak a hugenották és katolikusok közt; Szent Bertalan éjszakája csak egyik jelensége volt a belső forrongásnak, amely a királygyilkosságok sorozatához vezetett. A kálvinista skót, Knox alatt, pogányságot látott az anglikán hit pontjaiban és istentiszteletében. Hosszú éveken át dúlt a küzdelem a szabad Hollandia és a mindent elnyomó, kegyetlen spanyol uralom közt: legkülönb emberük, Orániai Vilmos lett ennek a fanatizmusnak martaléka, de még a kálvinista Hollandiában sem fért meg a rideg Gomarus-szal. És mindezek tetejében ott készül évek óta teljes fölényben, szárazon és tengeren a győzhetetlen Armada. (1588.)

Ebbe az orkánba sodródik a török oltalom árnyéka alatt meghúzódó kicsi, békés Erdély, min-

den európai állam közt az első, amely négy felekezetet fogad békés ölébe.

Ezt a békét töri meg az ifjú Báthory Zsigmond, midőn jezsuita befolyás alatt elhagyja Erdély történeti alapját és egészen a katolikus mozgalom indítójává szegődik, A megszokott alkotmány helyébe a túlbuzgó, amellet nagyon is világias ifjú vad és önző akarata dönti meg az eddig fenntartott egyensúly mérlegét.

Kis szikra lobbant fel roppant tűzvészt, szinte gyermekjátékból. Báthory Boldizsár, Zsigmond unokatestvére, vitéz is, adakozó is, nagyon népszerű. Zsigmond, aki még nem volt uralkodó, mutatni akarta, hogy ő itt az úr, nem más. Egy harci játékban apródját, Jósika Istvánt áhította szembe Boldizsárral. Az ifjú Jósikát Boldizsár neveltette Olaszországban s bár ritka eszes és művelt, de nem előkelő és így Boldizsár sérelemnek tekintette, hogy a szolgájával kell versenyeznie. Boldizsár győzött és megverte Jósikát. Ezt viszont a fejedelem vette sérelemnek és szembetűnő lett a két unokatestvér gyűlölete.

A félhold már hanyatlóban, Rudolf császár és testvérei erős sereggel rendelkeznek. Így Zsigmond vérszemet kap, ajándékokat küld ugyan a szultánnak, de már elhatározta, hogy a katolikus irányhoz szegődik. A tanácsurak ezalatt arról ábrándoztak, hogy lehetne Velence módjára köztársaságot alakítani, a török védelme alatt. A magyar harctéren már nagyobb sikerrel működnek a császár hadai és ez nagy reményt nyújt Zsigmondnak. Tele van a legnagyobb tervekkel, különösen az aranygyapjú rend megnyerése és Habs-

burg-házból való feleség a csalétek. Már határozott is; a komoly megfontolás helyett, noha ismerte a nehézségeket, megszakítja az összeköttetést a portával. Suttymban jár el, mintha Magyarországba készülne, de Kolozsvárra megy, elfogatja a tanácsurakat, köztük a legkiválóbbakat, Kendit és Kovácsóczit is és megköti a szerződést Rudolf császárral, amelyet magyar országgyűlési végzés is szentesít. Azt mondanók, szadista, ha félig örült, nehézkóros nem volna. Bizonyos, hogy férfi nem volt: nejéhez, Krisztina főhercegnőhöz vágyódott, ha az távol volt, de nem nyúlt hozzá, amikor megjelent. Megvadította a vér, amidőn Boldizsár neje lábai elé omlott és kegyelmet kért férje részére. Erre a fejedelem letépette ruháit és meztelenül kidobatta: „Öltöztesse férje fejedelmi ruhába“. Midőn Nádasdy Ferenc Erdélyben tartózkodott és szemére hányta ezt a barbárságot, az embertelen egykedvűen azt felelte, hogy ezért csak Jósika, Geszti és Bocskay István felelősek.

Erdély félszázadokon át békét élvezett. Az volt a kérdés, elég-e az erdélyi erő és képes-e Zsigmond a nagy vállalat végrehajtására. A havasalföldi vajda, Mihály, az erdélyiekhez csatlakozott és egészen a Dunáig, Gyurgyevóig hatolnak. Annyira kedvezőnek látszott a helyzet, hogy még a balkáni rácok is készek voltak Zsigmondnak szolgálni. De a török is résen állott, elfoglalta Győrt, amely Komárom mellett a legfőbb vár és maga Murád szultán vezette a sereget. A szultán régi célja, megakadályozni Erdélynek a császári sereghez csatlakozását. Eger lett volna alkalmas pontja az összeköttetésnek, csakhogy a vár ör-

sége nagyrészt idegenekből állott, ezek pedig könnyen adták fel ezt a fontos véghelyet. Mezőkeresztesnél ment végbe a nagy ütközet. Két emberöltő óta nem ütközött meg magyar sereg a szultánéval. Egyenlőnek volt ítélni az erő, de amikor Zsigmond Tiefenbach generális tanácsa ellenére elhagyja védett állását és üldözéshez fog és a török sátrakat fosztogatják, megbomlik a hadsereg rendje és egy visszatérő török csapat elegendő volt az egész tábor felriasztására. A keresztény sereg egészen Kassáig szaladt, csak Tiefenbach hada maradt rendben. Zsigmond szép álmainak vége, ismét készülni kell a török ellen.

Sorban kérdezi híveit, akarják-e a fejedelemségét, de már meg is alkudott a császárral, hogy Oppeln és Ratibor hercegségeit kapja, azonfelül 50.000 tallért és a bíboros méltóságát. Az átadással főherceg volt megbízva, aki magyar ruhát öltött ez alkalomra. De csak királyi biztosok érkeztek, köztük Istvánffy is, a nagy történetíró és németbarát. A rendek hűségesköt tettek, de Zsigmond alávaló módon elárulta a kommiszáriusnak, hogy Jósika nem ért egyet a német uralommal, miért le is fejezték. A kormányzónének nem volt semmi alkalmja a cselekvésre, mindent a német urak végeztek. Még a szászok is irtóztak a német uralomtól, még ők is szerettek volna szabadulni a németek ragadozásától.

A nagy tragédiából nem hiányzik a kómikum sem. Zsigmond visszatér Kolozsvárra és vigan kormányoz nejével együtt, az ország pedig kibékül a zsarnokkal, mert végre ő is csak magyar. De már nem igen veszik komolyan; újra lemond,

mert a csillagjósok megjósolták, hogy csatában esik el. A fejedelemséget Báthory Endre bíbornok vállalja, aki majd kibékül a császárral és a török ellen indul. Ebben a hadjáratban a havasalföldi Mihály vajda segítségére is számít: Erdély annyira elgyöngült, hogy minden jó harcos, kellő támogatással, magának szerezheti meg ezt az országot. Már is letette az esküt a császárnak bojárjaival együtt és egyenes hűbérese a császárnak. Eljő Erdélybe, legyőzi a bíbornokot és mindenki behódol neki. Diadalait nagyrészt a székelyeknek köszönheti, azok nem feledhették el, milyen keményen bántak velük. Báthory Endre elmenekül, de futásában a székelyek ölték meg.

Már 1593 óta tartott a hadi állapot, a magyarság egyre fogyott, a szászok is szenvedtek az örökös harcok miatt, a román elem ellenben egyre gyarapodott számban és erőben. Sokszor volt a vajda szándéka kigyomlálni Erdélyből a nemeséget és helyébe bojárokat tenni. Annyira kegyetlen és kincsrevágyó, hogy még Básta György, a „tigris“ is megsokalta. De mivel erős sereggel rendelkezett, Rudolf is elismerte őt Erdély örökös fejedelmének és a rendek behódoltak neki. A rablás és öldöklés folyik, csak a székelyeket kíméli. Básta szétveri ezt a gyülevész népet, Mihály pedig, aki tovább is élvez a császár kegyét, egyenest a császárhoz fordult. Két héttel később Básta leölte Mihályt és átveszi az ország kormányát, Zsigmond ellenben ismét a törökhöz fordul. (1601.)

Jó későn látták csak be a magyar urak, milyen hiba volt, hogy mindjárt trónralépése után nem mertek ezzel a gonosszal szembeszállani. A három

nemzet békés uralma alatt felvirágzott, most azonban folytonos rablásnak és pusztításnak volt apraja-nagyja kitéve. Csupán az volt a különbség, hogy a németek legalább rabkötélre nem vitték a népet. Mindenki megutálta a német uralmat, még Básta is sajnálja a szegény népet, amelyet kirabol-
tak, barmát elhajtották, úgyhogy ló- és macska-
hússal táplálkoztak, mert egy mérő gabona 25
aranyba került, sőt már emberhúsevés miatt is
folytak perek. Telhetetlenségében a magyar hajdú
járt elől.

Ismét a törökhöz fordultak és a szultán Szé-
kely Mózeszt nevezi ki fejedelemnek, de az Brassó-
nál Básta ellen csatát vesz és elesik. Így Básta
jut teljes hatalomra és alkotmányról, országgyű-
lésről már nem lehet szó. A politikaihoz járul az
egyházi elnyomás. Visszahozták a jezsuitákat és
még a szászokat is eltiltották a protestáns úr-
vacsorától. Ha a császári uralom legalább a török
ellen fejt ki megfelelő erőt, a magyarság belenyu-
godhatott volna sorsába, de ott is csak félerővel
működött. Egyetlen nagyobb haditette a hajdúk
portyázása volt, akik a Dunán nagy zsákmányra
tettek szert. (Csóry János vajda, 1599.)

Mínta nem lett volna elegendő a német, ro-
mán, török pusztítás, a tatár is részesedést köve-
telt. „Amerre járt, gyujtogatott, ölt, rabolt. Az
utasokat megölték, hogy hírt ne adhassanak, a
menekülni akarókat összekötözött kézzel, lábbal
tűzbe vetették, a bölcsőben talált gyermeket is
kardéltre hányták, viselős asszonyokat levágtak,
soknak kiszedték a belét, másokat lófarkra kö-
tözve hurcolták halálra. Irgalomnak tartották, ha

valakit egyszerre levágtak vagy felakasztottak, rabságukban lenni rosszabb a halálnál. Tisztesség és szemérem tiltja elmondani az ő ronda bujaságukat, mert ebben a gonoszságban csak úgy túltettek másokon, mint más bűnökben.“

Ha mindezt összevetjük, nem ítélnéljük meg túlságosan a főbűnöst, Zsigmondot. A felekezeti gyűlölség és az abszolút uralomra való vágy volt ennek a kornak jellegzetes vonása. Alba gyilkolásával, Egmond és Horn kivégzésével kezdődött és egy emberöltőn át ez a vérözön borította el Európát.

24. BOCSKAY ISTVÁN

Pénzsóvárság és vakbuzgóság egyesült Magyarországon is a protestantizmus elnyomására. Máris tudták, hogy sem nagyon gazdag, sem nagyon eszes ember ne jusson hírnévhez, különben vége. A menekülők közt volt Illésházy István, akit elfogtak, de akinek sikerült menekülnie. A maga hithűsége bizonyítására elrendeli a király, hogy a kassai nagy templomot, Felső-Magyarország legnagyobb díszét, adják át az egri káptalannak. Mivel adóra, katonaságra volt szükség, még enyhén jártak el és a rendek Mátyás főherceg közbenjárását kérték, hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák. A király szentesíti a határozatokat, de XXII. cikkelynek, Mátyás főherceg tanácsára, oda-biggyesztik a mindent felölelő záradékot: „Bár felszólította a főherceg, nem vallották be, minő valláshoz tartoznak, sem azt nem részletezték,

minő egyházakat és jövedelmeket vettek el tőlük. Ezzel rossz példát mutattak a hű rendeknek. Őfelsége tudtával nem bántották sem vallásukat, sem ősi jószágait. Minthogy összejátszanak a sz. kir. városokkal, amelyek őfelségének birtokai, őfelsége nem határozhat homályos igényeik alapján. Mivel pedig őfelsége dicső ősei példáját követve a római kat. hithez ragaszkodik és kívánja, hogy az Magyarországon is virágozzék, amint-hogy kötelessége azt megvédeni, királyi teljhatalmából megerősíti az előbbi uralkodóknak a szent római kat. vallás javára hozott törvényeit. Hogy pedig ezentúl a vallás ügyével ne késleltessék az országgyűlés tárgyalásait, őfelsége elhatározta, hogy az újítók ellen foganatosítja a törvényes büntetést.“

Teljes hadüzenet ez a protestantizmusnak, amely akkor kétségtelenül sokkal erősebb és számosabb, mint a katolicizmus, hiszen állítólag csak 7–8 nagy család maradt meg katolikusnak. A Gálszécsen tartott gyűlésen hivatkoztak az aranybullára és Belgiojoso Jakab, „a király képe“ előtt ellenzéki magatartást tanúsítottak. A lelkiismeret kérdése fölėje emelkedik a világi ügyeknek. Mihelyt erőszakos volt a térítés, fegyverhez kellett folyamodni a békés lelkűnek is. Vallásáért még a rabszolga is hőssé emelkedik. Szerencsére ennek a mozgalomnak volt méltó vezetője: Bocskay István.

János Zsigmond 1557-ben fogságba vetette Bocskay szüleit, mert Ferdinánd pártján állottak és Bocskay maga is mindig híve maradt a királynak közeli rokonának, Báthory Zsigmondnak pe-

dig fő támasza volt. A bujdosók hozzáfordultak, de ő bízott a törvényben és a királyban. Amikor azonban Belgiojoso hadat gyűjt ellene, neki is biztosságra kell gondolnia. „Erővel kellett őfelsége hűsége mellől elkergetni“, hisz mindvégig bízott Rudolf császársban. Végre belátta, hogy csak a fegyverben van boldogulás. Megnyeri a hajdúkat, akik részben már alatta szolgáltak, legyőzi a német hadat és bevonul Kassára, ahol mint szabadítót fogadták.

Említettük, hogy az összes rablófajták közt a magyar hajdú volt a legnagyobb zshivány (Szamosközy állítása). A hajdú voltaképp „szegénylegény“, akinek nincs se földje, se háza és ahhoz pártol, akitől legtöbb hópénzt vár. Nagyrésztük marha-hajcsár, mint a Dózsa-lázadás idejében volt. Maguk választják kapitányaikat, szoros fegyelemben. Ez az első rendes magyar királyi gyalog katonaság, de van kopjás lovas is. Bennük csak egy igaz érzelem él: az, hogy magyarok.

„Belgiojoso 1604 október 14-én hópénzt ad a hajdúknak, estve későn gyertyánál olvassák a pénzt. Éjszakára kelvén az egész magyar hajdúság, éjfélkor felül a mezőben, a kapitányok megmondák a népnek, miben praktikál Belgiojoso és kérék a hajdúságot, hogy hitért, hazáért vonjanak fegyvert ellene. Erre az egész had ráhajla.“ Így vált a felkelés általánossá és Bocskayra várt a nehéz feladat, hogy azt kellő korlátok közé szorítsa. „A felföldi végbeliek, szolgáló rend, Hajdúság, Szabad legények és a föld népe, azok, akiket vagy a Tisztviselők, Urok vagy a Németség valaha megsarcoltak vala, bosszúságuknak kitölté-

tére mind hozzá mennek vala.“ Nyílt csatában győz a német, de azt nem használhatja ki, mert mind a város, mind a paraszt ellenáll. A füleki őrség, amely a zsoldosoknak küldött pénzt és posztót kísérte, egyszerűen elvette azt és pénz nélkül nem hadakozik a német. A felkelés egyre terjed, hozzácsatlakozik az ecsedi Báthory Miklós is, a Tiszavidék legtekintélyesebb ura, majd a visszatért Illésházy is, aki legkiválóbb diplomataja lett Bocskaynak. Bocskay Magyarország és Erdély fejedelmének címét nyeri és a protestáns hitet egyenlő jogúnak hirdették ki a katolikussal. Nagy az öröm a székelyeknél és magyaroknál, de még a szász is kénytelen őt elismerni. Ezalatt az egész Felvidék kezükbe kerül és vegyest a törökkel a Dunántúlba is berobognak. Rudolf uralma teljesen elveszettnek látszott, hisz az osztrákok, morvák, csehek is mind a protestáns hithez hajlottak.

Nem csoda, ha a szultán ennyi siker után királlyá akarja kikiáltani Bocskayt, de neki becsületese béke nyérése a célja. Szövetségre lép a szultánnal, még koronát is elfogad tőle, de a királyi címet nem fogadja el. A török megígérte, hogy nélküle nem köt békét és elkerüli a legnagyobb veszedelmet, azt, hogy szultán és császár a magyar rovására kössenek békét. Mátyás főherceg hajlandó a békére, Rudolf megmarad meggyőződése mellett, – ami szinte az örültséggel határos.

Most a béke helyreállítása a feladat. Itt már egyrészt a szükség, másrészt a mérséklés a döntő tényező. Mátyás főherceg, mindenfelől szorongatva, megköti a bécsi békét (1606 június 23). Ru-

dolf ebbe, mint hatalmának aláásásába, semmikép nem akart beleegyezni és így egészen éles ellentét támad az uralkodó és öccse közt. Egyházi és világi kérdések egyaránt követelnek elintézését, olymódon, ahogy a korponai országgyűlés megszabta a feltételeket. Az első pont megállapítja, hogy semmi rendet (tehát a parasztot sem) nem szabad vallásgyakorlatában háborgatni, de azért a kat. egyház se szenvedjen rövidséget – ami nyílt ellenmondás. Már ötven éve nem volt nádorválasztás, most nádort választanak, Illésházyt A koronát visszaviszik Pozsonyba. A kamara ellenőkeit, az Illésházy- és Joó-perék koholóit, száműzik. Itt is megvan az ellenmondás: a magyarok nem engedik, hogy a jezsuitáknak birtoka lehessen – a király fenntartja jogát. A jövő országgyűlés megvizsgálja Bocskay adományait. A nemzeti szempont erősen kidomborodik, de a multtal ellentétben, most már magyar, német és szlovák egyaránt részesül a városi kiváltságok élvezetében.

Bocskay tetteinek elismerése abban nyilvánul, hogy a maga és fiúörökösei számára a Részeken felül az övé lesz négy megye és Tokaj vára. Erdélyt már előbb birtokába vette. Most jó létre az első kiegyezés Magyarország és az osztrák tartományok közt, nemcsak közjogi, hanem felekezeti alapon is. Nagy eredmény volt ezt keresztülvinni, de a magyarok is kötelezik magukat, jogaik fenntartásával, hogy hűségben maradnak és idegen országgal nem lépnek szövetségre. Az örökös tartományokkal jó szomszédságot és szabad közlekedést tartanak fenn és ha nem lehetne a törökkel is békét kötni, teljes erővel harcolnak ellene.

Aki pedig ez ellen cselekednék, hűtlenség bűnébe esik. Létrejő a megegyezés a két császár közt is: most már rangban egyenlők, Rudolf azonban még egy szerződést sem erősített meg, semmi sem volt még végleges, midőn Bocskay december 29-én meghalt. Halálát, mint akkor divatban volt, méregnek tulajdonították.

Bocskay Erdély és Magyarország unióját helyeselte, Erdélyben pedig különösen a magyarok és székelyek egyetértését. Erdély különválását azonban szükségesnek tartja, „míg a nálunk hatalmasabb német nemzet uralkodik Magyarországon“. Igen fontos volt a hajdúk ügyeinek elintézése, hogy fel ne lázadjanak és földet kapjanak és valamennyien (9238-an) nemesítést nyerjenek. Nem mind volt kálvinista, sem magyar, így Dorog rác és keleti vallású. Ezekből nőtt nagygyá a hat hajdúváros. Homonnai Drugeth Bálint nem fogadta el a hajdúktól neki följánlott királyságot, hanem zsoldjába vette a hajdúkat. Csak az esztergomi érsek mert ellentmondani. Minthogy Rudolf semmikép nem volt hajlandó a lemondásra, a magyar sereg megindult Prága felé. Rudolf kénytelen volt Magyarországról, Ausztriáról és Morváról lemondani és átadni a koronát. A császári méltóságot megtartotta, de nemsokára neki is el kellett fogadnia a protestánsoknak kedvező „felséglevelet“.

Rudolf eltávolítása lehetővé tette az alkotmány teljes újjáélesztését. Fontos és a legszabadelvűbb az a határozat, amely szerint mezővárosok és falvak, azaz a jobbágyság is, élvezheti a vallás szabad gyakorlatát. A kormányzást magyar

tanácsosai és kancelláriája útján intézi a király, ebbe külföldi nem avatkozhatik.

Talán legfontosabb valamennyi közt a királyválasztás kérdése. A főherceg csak a rendek választása alapján lehet király és így voltaképp olyan helyzetbe jut, mint a választott lengyel királyok. Az egész kormánzatnak lelke a nádor. Annak választásához két-két katolikus és protestáns férfit ajánlanak és választanak. Ha a nádor meghal, a király köteles egy éven belül összehívni a nemzetgyűlést. A koronát két választott világi úr őrzi. A városokban, mint említettük, egyenlő jogúak a nemzetiségek, a bíróválasztásnál nincs ebben különbség. Besztercebánya ez ellen vétett, mert a magyarokat nem akarta befogadni és 2000 forint bírságra ítélte a nádor, akkor Illésházy, de még a prímás is erre szavazott. A koronázás szokott pompával ment végbe és mind megőrültek, mikor a király kardjával kétszer is vágott Bécs felé.

Most megy végbe az országgyűlés tagjainak pontos megállapítása. Főrendek a megyéspüspökök, az ország bárói, a főispánok és a született mágnások. Ezeket személy szerint hívja meg a király, az alsó táblánál csak követek ülnek.

Ez az állapot azonban csak addig tartható fenn, amíg nincs háború. De nem csoda, ha annyi változás után leszerelés áll be. A harmincéves háború küszöbön. Kétségtelen, hogy helyes volt a hajdúk nemesítése és letelepítése, de ez az intézkedés megfosztotta az országot az állandó se-regtől.

Változás áll be az uralomban. Az öreg Rákóczi lemondásra bírja a fiatal, nagyravágyó és minden asszony után futó Báthory Gábort, aki magának foglalja le a hajdúkat. A szultán megerősíti ezt a választást. Így a protestantizmus alapján Magyarország, Erdély és az örökös tartományok egy államszövetségben egyesülnek és kölcsönös biztosításra lépnek.

A fiatal úr nemsokára magára zúditotta a nádort is, a királyt is. A hajdúsereg volt biztonsági vára, a királyi sereget, amely Erdélybe jött, ki is űzte. Nem szűnt meg a szép nőket üldözni és ez lett veszte. Kornis Boldizsár, akinek nejét megsértette, összeesküvést szőtt ellene, ami kitudódott és sok úrnak kivégzését és vagyona elkobzását vonta maga után. Ez a csapás főképp a katolikusokat érte. Midőn a fejedelem Szebenben tartózkodott és minden kicsapongást végigélvezett és meghívta a szép hölgyeket is, ezek visszautasították a meghívást, amiért kegyetlen bosszút készült állani. Bethlen Gábor, a főkapitány, körüljárt és kérte őket, jelenjenek meg, nem lesz bajuk. Erre a szemérmetlen táncok elmaradtak, de mihelyt a fejedelem lerészegedett, magával akart vinni egy hölgyet. Bethlen, akinek becsülete forgott kockán, mert jótállott, gyertyával ment utána. A fejedelem leghívebb, legkülönb emberének szakállába dobta a gyertyát – török felfogás szerint a szakállhoz nyúlás a legnagyobb sértés. Bethlennek a törökhöz kellett menekülnie, mint 1604-ben, midőn Temesvárnál táborozott. Mindenki szabadulni akart a zsarnokságtól. Brassó felkelt ellene és Weiss Mihály, a város erélyes

bírāja már Mátyáshoz fordult. Báthory Gábor seregével hirtelen Brassó mellett termett, a szászokat csatában megverte, Weiss elesett és Brassó kénytelen volt kapitulálni. Most már vad dühöngés, vérszomj lepte el: megölte Nagy Andrást, a hajdúkapitányt. Báthory érezve, hogy egész Erdélyt ellenségévé tette és hogy a török is ellene indul, a királyhoz fordult és a török ellen segítséget kért tőle, de a kassai kapitány, Abaffy Miklós, értesülve, hogy a törökkel alkuszik, Váradon megölette. Így végződött a Báthory-család utolsó férfitagjának, ennek az ősi, annyi dicsőségben és díszben, majd annyi gyalázatosságban fetrengő nemzetségnek a tragédiája.

25. BETHLEN GÁBOR

Ennek a családnak két címere és neve van: az egyik az iktári, a másik a bethleni. Bethlen Gábor a magáét, az iktárit tartotta különbnek. Korán fejlődött, született diplomata, született hadvezér. Bocskay teljes érdeme szerint méltányolta. Sikerült neki nagyobb veszedelmek nélkül átjutni az annyi csapdába nyíló erdélyi válságokon. Midőn Báthory Gábor meggyilkoltatása után a fejedelmek hosszú során átjutott, mindenki tisztában volt azzal, hogy nem közönséges elmével, az eseményeknek kellő mérlegelése után jutott a fejedelmi méltóságba. Tudott figyelni és bírt várni. Básta idejében a török védelmét kereste, majd, midőn azt megnyerte, a magyar királyéra törekedett. Már erősen mozgolódott a katolikus párt,

hisz volt támasza Bécsben, ahol kimondták: kár eretnek embernek erdélyi fejedelemséget viselnie. A szászok sem kedvelték, pedig később ők lettek a legmegbízhatóbb hívei. Az ellenreformáció erősen halad előre. Bécsben minden áron akarták a török háborút, de abba a magyarok nem egyeztek bele. Így Mátyás császár kénytelen volt elismerni Bethlen fejedelemségét (1615). A nagyszombati titkos szerződésnek az a pontja, hogy Erdély addig szabadon választja fejedelmét, míg Buda és Eger török kézen van, nagy előrelátásra mutat.

A cseh protestánsok Fridrik pfalzi választót, a protestantizmus előharcosát, választották meg királyuknak. II. Ferdinánd, Mátyás utóda már alig bírta magát Bécsben is fenntartani, a mindenfelől előretörő protestantizmussal szemben. Bethlen helyzete kitűnő és igazságos, amellet pedig enyhe kormányzata által megerősödött, a porta jóakarátára is számíthatott, a hajdúk pedig örömmel tódultak zászlója alá. De Ferdinánd, isteni segítségben bízva, állhatatos maradt, a katolikus fejedelmek is hozzá állottak, különösen Miksa bajor herceg volt Ferdinánd mellett, a katolicizmus legerősebb oszlopa. Bethlen Csehországba küldött segélycsapatokat, de a Fejérhegynél, Prága mellett, Tilly, a katolikus liga vezére, legyőzi a csehek, akik elvesztették alkotmányukat és nem állhattak már útjában az erőszakos katolizálásnak. A magyarok ellenben Besztercebányán kikiáltották Bethlent királyuknak, de bár kezében volt a korona, nem koronáztatta meg magát (1620 aug. 25). Pedig Alvinczy Péter, a fejedelem udvari papja,

biztatta erre, de Bethlen azt válaszolta: „A magyar királyt az esztergomi érsek szokta megkoronázni.“

Abban a mértékben, amelyben előhaladt az ellenreformáció, vált Pázmány Péter mint esztergomi érsek a pápaság legerősebb támaszává. Besztercebányán ellenben a legerősebb eszközöket akarták felhasználni a már gyengülő protestantizmus ellen. A Zrínyiek protestánsok voltak, de elvesztek a protestantizmusra nézve, midőn a két szép Zrínyi fiú, mint Pázmány gyámfiái, átérttek. Bethlent bántotta, hogy olyan kevés az urakban az ellenállóképeség, de Magyarország szabadságának biztosításához hű maradt. Ferdinánd kénytelen volt engedni. Nagyjában azok voltak a feltételek, mint Bocskay idejében, de a protestantizmus hanyatlása már nem volt elkerülhető. Megkapta a hét megyét, Kassát, de még Oppelnt és Ratibort is és a soproni országgyűlésen becikkelyezték a határozatokat. Egymásután két luteránust választottak meg nádornak, Thurzó Györgyöt és Thurzó Szaniszlót. Bethlen Gábor helyzete erős, de azért mégis főhercegnőre vágyik, nejének, Károlyi Zsuzsannának (kitűnő háziasszony, aki még a tojásokat is megszámlálja) halála után. De a császár nem bízhatik meg benne és Bethlen protestáns marad.

A nagy háború korában kétszer is fellép a katolicizmus ellen, de a magyarságnak már csak egy része támogatja. Ferdinánd hatalma megerősödésének jele a katolikus Esterházy Miklósnak nádorrá választása (azóta hosszú-hosszú időn át nem volt protestáns nádor), III. Ferdinándot pe-

dig mint ifjabb királyt koronázták meg. Harmadszorra is felkel a király ellen Bethlen Gábor és nőül veszi Katalint, a brandenburgi választó nővérét, miáltal sógora lesz Gusztáv Adolf svéd királynak, a protestantizmus győzelmes előharcosának. Pázmány azt hirdeti, hogy inkább rókák és farkasok legyenek jószágain, mint eretnekek és azzal vádolja Bethlen Gábort, hogy török segítséggel pusztítja a magyarokat. Bethlen feleli: „Az Úristen tudja, hogy mit sem tettem szándékosan nemzetem romlására, hanem megmaradására.“ Jó magyar a bíboros is és ezt írja Bethlennek: „Kell, hogy legyen Erdély, különben gallérunk alá pökik a német.“ Bethlen így ír: „Nemzetünknek hasznára, magyarok dicséretes emlékezetére fárasztottuk elménket.“ Negyven csatában és ütközetben vett részt, mindegyikben győzött, de nem veszett el hadakozásaiban 4000 magyar. Véget vetett a török betöréseknek és a magyar rabokat elvitette tőlük. Tudta, hogy milyen kevés a magyar: „Adná az Úristen, volna hasznára nemzetünknek, de ha összeszámolnók is az országot Fátrától innen, feleségestől, gyerekestől, nem talál-nánk kétszázezer magyar parasztot.“

Minden diplomáciájánál és győzelménél fontosabb, hogy gondoskodása meghiúsította a félszázad pusztításai nyomát és még a jobbágyról is gondoskodott. Büszkesége, hogy egy nemest sem öletett meg. A protestantizmusnak pedig a műveltség előmozdításával megadta azt a kemény összetartást, amely ha nem is győzhetett, legalább a védelmet tette győzhetetlenné.

Tudatosan lép Hunyadi Mátyás örökébe, de mind politikai, mind katonai jelentősége sokkal csekélyebb, mert hiszen egységes magyar nemzetről már alig lehetett szó. Műveltség tekintetében azonban, ha nem is vette be számos magyar, tartósabb az ő műve. A református főiskolákat ő emelte magas fokra. Számos ifjút küldött tanulni a protestáns műveltség központjaiba, Heidelbergába, Leidába, Angliába és kiváló külföldi férfiak idevonzásában és ellátásában nem kímélt áldozatot. Maga nem sokat tanult, de a tudományt megbecsülte. Huszonhatszor olvasta végig a bibliát és több egyházi éneket költött. Gyulafehérvárt, fővárosát, szép épületekkel ékesítette.

Tisztában volt azzal, hogy a belső békének a felekezetek jó megférése az alapja és minden felekezet iránt türelmes bírt lenni. A zsidókat nem üldözte, sőt kancellárja, Pécsy Simon, közülük való volt. Befogadta a zsidókat, szabad kereskedést engedett nekik és megígérte, hogy egynek hibája miatt nem ítélik el a többit is. Pázmánnyal, Káldyval, a biblia fordítójával fenntartotta a jó viszonyt. Mivel a katolikusoknak nem volt püspökük, megengedte, hogy világiak igazgassák az ő egyházuk ügyeit. Ez a manapság fennálló katolikus státus eredete.

Isméri erejét és nemzete becsületét még hűbérurával, a szultánnal szemben is megvédi. Hadai szigorúan fegyelmezettek, a szegény ember munkáját megbecsüli, ami a harmincéves háborúban csodaszámba ment. A polgári kormányzásban jóakaró és elnéző. Serege lovasban, gyalogban 30.000-re számítható, úgyhogy ereje nagyon latba

esik az általános politikai ügyekben. Ezt az erőt még kiegészíti kitűnő gazdasága, úgyhogy uralma alatt felvirágzott az ország. Magánjövédelen kívül, a kor szokása szerint, monopóliumokat állított fel, úgyhogy ő volt államának legfőbb üzletembere. Kereskedett ökrökkel és viasszal Velence felé, higanyal Konstantinápolyba. Nem csoda, hogy nagy kinccsel rendelkezett, midőn elragadta a halál.

Nagy bűne az, hogy feleségét, Katalint, egy minden tekintetben hozzá nem méltó nőt, nevezte ki utódjának, ez pedig viszonyt szőtt Csáky Istvánnal, akitől (mint a Jósika-iratokból láttam) gyermeke is született és szeretője kedvéért kész volt katolizálni is. Katalin az országgyűlésen lemondott és sógorát, Istvánt választotta meg, aki pedig megegyezik Rákóczi Györggyel, a Felvidék egyik leggazdagabb urával és átengedi neki a fejedelemséget, akit elfogadott az országgyűlés is. Esterházy nádor ezt a választást nem akarta elismerni, de Rákóczi őt Rakamaznál legyőzte. Ezután Rákóczi fejedelemségét a szultán és a király is elfogadta.

Rákóczi csak egyben hasonlított Bethlenhez: erős kálvinista meggyőződésében. De nála teljesen hiányzott Bethlen lángesze és gyors felfogása és hiányzott katonai tehetsége is. Az új fejedelem legfőbb célja volt családját emelni és emiatt folytonos perekkel támadott meg minden lehető ellenzéket, különösen a Bethleneket. Kitűnő gazda, megfontolt diplomata, de minden magasabb lendület nélkül. Neje Lorántffy Zsuzsánna, akire nagy vagyon szállott és aki egyéniségével és jám-

bor hitével tűnt ki, egészen megfelelt férje eszejárásának. Hogy még gyarapodjék vagyona, elvéteti fiával Báthory Zsófiát, az ecsedi Báthoryak örökösét. Ezen a réven szereztek a Rákócziak maguknak olyan vagyont, aminővel száz évvel előbb csak a Zápolyák bírtak. Báthory Zsófia áttért, de még vallásváltogatása sem mentette meg apósának és anyósának szigorúságától.

Rákóczi Györgyben megvolt a kálvinizmus szigorú, minden enyhítés nélküli életnézete. Hogy az áttérés megtörtént, ez még megnövelte a családjától függő és lelkében meghasonlott fiatal nőnek lelki szenvedését. A fejedelem mintaképe a kálvinista türelmetlenségnek, papjai, mint Geleji Katona István és Keserői Dayka, egészen Kálvin harcos lényét tükröztetik vissza, úgyhogy a kálvinista egyházban is megfészkelte magát az uralkodó vallás minden visszaélése. Apáczai Csere Jánost, az első magyar filozófust elbocsátották, mert Descartes bölcsészetét hirdette, aztán meg presbiteriánus is volt, és tagadta a püspöki hivatal jogosultságát. Így Erdélyben, ahol még élt Bethlen hagyománya, lassankint megcsontosodott a reformált hit és továbbfejlésre már alig volt képes. Comenius Amosnak, a század legnagyobb pedagógusának is távoznia kellett. I. Károly angol király lefejezése és Cromwell independenseinek teljhatalomra jutása reakcióképen Erdélyben természetesen a püspöki egyház felé hajlította a mérleget, de a külföldről jövő diákok Erdélybe is elhozták a presbiteriánus és independens eszméket. Apáczai Csere a zsidó, chaldeai és arab nyelvet is megtanulta, hogy a biblia igaz magyaráza-

tát elsajátíthassa és a világi tudományban is felülmúlta vetélytársait. 1653-ban jelent meg „Magyar Enciklopédiá“-ja magyarul, hogy a magyar műszavakat is használhassák, majd megjelent Logikája. Közben ádáz harc folyt a két tábor közt és 1655-ben, régi mód szerint, nyilvános vitatkozást is rendeztek. A fejedelem is beleszólt a vitába: ha van a tanítók közt independens, cáfolják meg. Apáczai Csere János kijelentette, hogy köztünk nincs independens, de hozzátette azt is, hogy még nincs e fontos kérdésben való vitára kellően előkészülve. Ezt vereségnek ítélték. „Az én első magam mentésében senki sem volt énmeltem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdoníttassék ez bűnül ő nekik. De az Úr én meltem állott és engem megerősített.“ Természetes, hogy a fejedelem nézete győzött, mire Apáczai Csere Jánost Gyulafehérvárból Kolozsvárra tették át, de igazi nevelői jelentőségét mégis Kolozsvárt nyerte, pedig büntetésből helyezték oda. Igazi enciklopédista, úgyszólván minden tudományban otthonos, még Justinianus kódexét is magyarázta. Versenytársa lett Comenius Amosnak, aki Sárospatakon tanította a fiatal Rákóczit. Végső célja magyar egyetem felállítása volt. „Minekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az akadémia?“ Méltán mondta erről az első magyar enciklopédistáról egy kortársa: „Isten ebből az ostoba hálátlan világból kivette, mely őreá méltánytalan volt.“ (1659.)

26. I. ÉS II. RÁKÓCZI GYÖRGY POLITIKÁJA

Még mindig a felekezeti kérdés volt – szinte állandóan – napirenden. A nagy kérdés a protestáns templomoknak elvétele, a papok és iskolamesterek elűzése bírta a nyugodt Rákóczi Györgyöt is beavatkozásra. Már az 1638-i országgyűlésen is majdnem vérontásra került a dolog. Nem szűnt meg a panasz és állandó volt a szegény elűzött emberek és családok panasza és követelése, hogy fegyveresen segítsenek az elnyomottakon. De az ellentét mégsem volt már oly éles. Pázmány magyarabbá tette a katolicizmust és függetlenebbé a királyi akarattól. Belátta, hogy vallásos buzgalmát alá kell rendelnie a magyarság érdekének. Kemény János beszéli, hogy Bethlen utolsó támadása alkalmával megtörtént, hogy két lovascsapat egymásnak vágatva megismeri, hogy egyaránt magyarok; erre Bethlen magyarjai a németekre rohannak, Esterházy huszárai pedig a töröknek.

Rákóczi nagyon meggondolta, belépjen-e abba a szinte politikailag és katonailag egyaránt beláthatatlan zűrzavarba, amely a harmincéves háborúnak annyira jellemző vonása. Mindenesetre hasznát akart nem is annyira országának, mint magának és dinasztiájának. Hosszú, bonyolódott tárgyalások folytak a császár ellen. Rákóczi csak olyan feltétellel volt kész a nagy háborúban résztvenni, hogy két nagyhatalom, a francia és svéd biztosítja nemcsak Erdélyt, hanem megfelelő pénzüsszöveget is, sőt jelentékeny segélypénzt ad még arra az esetre is, ha neki le kellene mondania. Bethlen politikáját követte, ott keresett támogatást, ahol

kaphatta: a vallásnak alig volt mindebben része, hisz Richelieu, a nagy bíboros volt ennek a Ligának feje. De hogy teljes legyen a fejedelem biztonsága, még a szultán beleegyezését is megnyerte vállalatának.

Bethlen ideje óta azonban nagy fordulat ment végbe. A katolikus ellenreformáció óriási módon haladt előre; a protestáns elv szemmel láthatóan hanyatlóban volt. Most már csak a protestánsok tartottak ki mellette, a katolikusok ellenben Esterházy nádor alatt már nagy súlyt vetettek a mérlegbe, úgyhogy az egyesülést a Torstenson alatt harcoló svédekkel nem hajthatta végre, noha a svédok már Bécshez közeledtek. (Ekkor történt, hogy Széchy Mária, a szép özvegy, a megvívhatatlannak tartott Murány várát átadta Wesselényi Ferenc királyi kapitánynak – és magát is.) Lényeges volt az a különbség is, hogy a török már nem pártolta a fejedelmet, mert nem óhajtotta további emelkedését. Mégis sikerült neki kedvező feltételeket nyernie, amit Torstenson lángezésének köszönhetett. Diplomáciai téren nagy sikert aratott a fejedelem; Erdélyt is befoglalták a vesztfáliai általános békébe.

A felekezetek közti ellentétek teljes komolysággal kiújultak. Annyi törvény és hitlevél biztosította a felekezetek egyenlő jogát és mégis állandó volt a panasz, hogy a vallás szabad gyakorlatának joga sok helyen írott malaszt maradt. Az 1606-i bécsi békében ki volt kötve, első pontnak, hogy a király egy rendet sem fog háborgatni vallása szabad gyakorlatában, ez még a jobbágság jogát is magában foglalta. De egy emberöltő

alatt olyan előretörése ment végbe az ellenreformációnak, hogy bár a hitlevelek és törvények nem változtak, a katolicizmus ereje egyre gyarapodott, Azonban az egymásután következő veszteségek, amelyek a császárt érték, szükségessé tették az engedményeket. Ez pedig azért is volt keresztülvihető, mert III. Ferdinánd, hogy békét nyerhesen, kész volt a magyar protestánsok követeléseinek lehetőleg megfelelni.

Rákóczi elsősorban a maga és családja érdekei szempontjából kötötte meg a linzi békét 1645-ben. A dinasztiai érdek nyilván erősebb volt az országosnál. De lényeges eredmény volt, hogy a jobbágyok részére is biztosították a szabad vallásgyakorlatot. Hogy milyen arányban terjedt az ellenreformáció, kitűnik abból, hogy ebben a korszakban a katolicizmus 400 templomot hódított el. Összesen csak 90-et nyertek vissza a protestánsok. A fejedelem megkapta azt a hét megyét, amelyet Bethlen is bírt, Szatmár és Szabolcs fiaira is átszállanak. Ha kihal az iktári Bethlen-nemzettség, Ecsedet és Nagybányát is bírják, azonfelül családi birtoknak Tokajt és Tarcalt is. Nem megvetendő ajándék, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a külföldi diplomaták értesülése szerint a fejedelemmel csak délelőtt lehet tárgyalni.

A katolikus párt ebbe nem akart belenyugodni és ellentmondott, „de a klérus és más világi urak ellenmondása semmibe vétetik, sőt mindenkorra érvénytelennek nyilvánítatik“. Ebben az esetben a király nemcsak beiktatni akarja a törvényt, hanem végrehajtani is. A templomok elvesztését új, nagy joggal egészítette ki. Bárki zavarja törvény

ellen a vallásgyakorlatot és templomot, iskolát, azok jövedelmeit foglalja le: azt a vicispán intse meg; ha ezt nem foganatosítják, a vicispán, a szolgabírák és az egyenlő számú katolikus és protestáns törvényszék a tettest 600 forint bírságra ítélik. Az ítélet végrehajtandó és fellebbezni csak az országgyűléshez lehet.

Egészen elméleti alapon is biztosítani akarják a törvény tiszteletét. A papság természetesen azon volt, hogy a törvény, melynek végrehajtása a király legfőbb tisztje, indulgentia (elnézés) alapján ne váljék valóra. Gróf Esterházy Dániel, akit Kasára küldtek kir. biztosnak, így fordult a királyhoz: „Törvény végrehajtás nélkül nem élő. Felséged magyar birodalmában, ősi szabadsága és szokása szerint a nemzet királyával együtt hoz törvényt. Az országtól hozott és a király által megerősített törvény életbeléptetését nem szabad tehát elhalasztani a nemesség sérelme nélkül.“ Nevezetes, hogy ez a fölötte lényeges kérdés nálunk előbb jutott dülőre, mint a nagy angol forradalomban. Csakhogy ehhez III. Ferdinánd belátására és jóakarására lett volna szükség.

Meg kell emlékeznünk Rákóczi György családi viszonyairól is. Fiát már 17 éves korában megtette Várad kapitányának. Az ifjú György részére atyja szép utasítást írt, hogy el tudjon annyi bonyodalom közt igazodni, amit fejedelmek instrukciójának lehetett nevezni. „Két szomszédság, ez török és német közt vagyon, az első igen hatalmas, a másik igen praktikus.“ Két nagy birodalom, két örvény közt kellett vezetni az ország hajóját, de amellet multság, zene sem hiányzott. Szilágy-

somlyón megismerkedett Báthory András leányával, Zsófiával és szerelmes lett belé. Ez mindenképen alkalmas frigy volt az öregekre nézve, de nagyon irtóztatta elméjüket a leány pópistasága. Remélték, hogy ebből hamarosan kiépül. A jegyesek „bolond szeretettel“ simultak egymáshoz, de az atya attól tartott, hogy Zsófia a maga hitének megnyeri férjét, pedig ő inkább minden háza népét akarja eltemetni, semhogy Isten tisztességének kárt tegyenek. A lakodalmat 1643-ban megülték, az öregek nagy öröme. Ebédnél az ifjú fejedelemnél, akit már fejedelemnek választottak, erős vita folyt a hitrőt és a protestánsok a katolikusokat bálványimádóknak nevezték. De észrevették, hogy Zsófia szeméből könnyek omlanak. Erre a fiatal férj kérte, hagyják abba ezt a beszédet. Zsófia régi fogadalma szerint pénteken és szombaton nem evett húst, az öreg fejedelem pedig szemére hányta fiának, hogy nem elég erélyes. A szombati böjtről Rákócziné kész volt lemondani, de nem a péntekiről. Végre aláírták a térítvényt, de a következő mutatta meg, minő keserűségnek lett forrása ez a vita.

Nem szabad kevésbe venni azt az aránylag nyugalmas emberöltőt, amelyben Báthory Zsigmond szörnyűsége és tragikomikus elhatározásai után az annyira nyomorgatott Erdély Bocskay óta nemcsak szabadabban fejlődhetett, hanem világtörténeti szerepet is játszhatott. Bethlen minden ízében lángeszű; Rákóczi György figyelmesen ítélő és cselekvő. Helyzete sokkal biztosabb, mint Bethlené volt, akinek minduntalan karddal kellett keresztülvágnia a gordiusi csomót. Igaz, hogy általa-

nos a vád, minden pénzt Sárospatakra visznek, de ez örökösen pártoskodó, hol a törökhöz, hol a némethez pártoló urak közt nagy kincsre volt szükség. György fejedelem erős állást foglalhatott mind a törökkel, mind a némettel szemben. Moldva és Havasalföld szinte hűbéresei lettek. 1636 óta nem állott trónkövetelő vele szemben. Erdély állapotára talán ez a meghiggadt kor ütötte bélyegét. György fejedelem sokban követte Bethlen példáját. A fehérvári iskola nagy külföldi tudósok vezetése alatt aranykorát élte. A különbség Bethlen és Rákóczi törekvései közt abban állott, hogy Bethlen Gábor szabad felfogása elsősorban a tudományt nézte, Rákóczi az egyház külső díszére fordította inkább figyelmét. Sok templomot építtetett és javadalmazott és Lórántffy Zsuzsánna ebben is hű, adakozó társa volt. A fejedelem buzgó, vallásos hívő. Jellemét íródeákja, Szalárdi János, így festi: „Minthogy maga igen józan és mértékletes életet szeretett és követett, másokban, kivált szolgáltaiban, is ilyet kíván. Magánosan az isteni tiszteletet soha el nem mulasztja vala, bibliából pedig rendszerint minden nap két caputokat, akárminőnemű gondos dolgaiban el nem veszteglé vala és az Ó Testamentom könyveit 13-szor, az új Testamentomot pedig 32-szer olvasta vala által“. Ortodox meggyőződéséből folyt, hogy tűzzel-vassal üldözte a zsidózókat (lásd Rajongók). Gondoskodását az egyházzal kapcsolatban kifejezi az „Öreg Gradual“, amely énekeskönyvéül szolgált a magyar és erdélyi református egyházaknak. Meg volt oldva az a probléma, hogy az európaszerte kiválóan köztársasági kálvinizmus

hogy fér meg a szilárd fejedelmi hatalommal. A tiszavidéki kálvinista lett a reformáció leg-hívebb bajnoka.

27. A LENGYEL HÁBORÚ ÉS ERDÉLY BUKÁSA

II. Rákóczi György atyja halála után (1648) nyugodt, biztos hatalmat örökölt. Nagyravágyó és pompát kedvelő volt, nagyon elütő komoly atyja hagyományától.

IV. Ulászló halála Lengyelországban megnyitotta a teret királyválasztásra. Legfontosabb volt, hogy meg kellett nyerni Chmelnicky Bogdánt, a vitéz, híres kozák hetmant, aki mint ukrán, örökölt dühvel támadta meg Lengyelországot, amelynek ritkán akadt méltó királya. Báthory István példája vonzotta leginkább György fejedelmet, aki azon volt, hogy jó aranyokon pártot szerezzen. Chmelnicky meg is emlékezett a nagy királyról, aki kiváltságokkal ajándékozta meg a kozákokat és mindent megígért, hogy teljes erejével lép fel mellette. A lengyelek azonban éppen nem buzgólkodtak mellette. A koronát így János Kázmér nyerte el. II. György tovább igyekezett ápolni a svéd szövetséget, meg a franciát, majd érintkezésbe lépett Oliver Cromwellel is, a protestáns vallásközösség érdekében. Pálffy nádor, higgadt, mérsékelt férfiú, azt írta a császárnak: „Inteni kell Rákóczit, hogy a lengyel ügyekbe ne avatkozzék, ki kellene fejtetni előtte, hogy nemcsak a magát vesztheti el, hanem egész családját is tönkretetheti és ez, több okból, így fog történni, de leginkább

azért, jól tudhatja az okát, mert a török őt nem szereti és amit atyja vétett ellene, meg kívánja bosszulni. Lehetetlen, hogy a többi hatalom ne zaklatná és ne támadna fegyverrel reá“. Ennek a bölcs beszédnek nem volt foganatja. A vitéz Károly Gusztáv, aki Brandenburggal szövetségben 1656-ban a varsói háromnapos csatában legyőzte János Kázmért és elfoglalta Lengyelország nagy részét, kész volt a koronát Rákóczinak felajánlani. Hiába akarta őt a császár és a szultán ettől visszatartani, fényes lovasseregével elindult, bevette Lemberget, Krakót pedig a svéd kapitány adta át. Jellemző, hogy amilyen díszes, pompával tele volt a lovasság, olyan hiányosan felszerelt volt a gyalogság és a tüzérség. Hiába figyelmeztették a császár és a szultán egyaránt, hogy térjen haza, György elbizakodottságának nem volt határa: elvakította a korona fénye. A porta hazatérésre szólította fel, a tatár kán a szultán parancsára megindul a támadásra. Egyszerre elhagyja őt minden szövetségese és a lengyel, mint katolikus nemzet, ellene fordul, saját hadai pedig fegyelmetlenek. Hogy megmentse hadainak maradványát, szégyenletes békét kell kötnie. Álruhában kevesedmagával került haza, vesztett nagy csaták után, de seregének eleje, Kemény János vezetése alatt, tatár rabságba esett.

Szörnyű volt Erdély lelkiállapota, midőn Rákóczi visszatérése után gyűlt össze az ország. Szomorú jelenet volt, amikor a tatár rabságba esettek anyái, nejei és gyermekei a fejedelmet kérik, váltsa ki híveit. Fejedelemnek Rhédei Ferencet választották, de György nem enged, van még se-

rege és Rhédeit lemondásra bírja. Azonban a szultán nem ismeri el Györgyöt, igazolásra szólítja fel, egyúttal pedig a tatárok betörnek és végigpusztítják az országot. Barcsai Ákos csak feltételesen fogadja el a fejedelemséget, Rákóczi pedig a hazafias magyarokba veti reményét. A magyar főurak, Zrínyi Miklóssal együtt, Rákóczival tartottak és az egész török alattvalóság fellázításában reménykedtek. Rákóczi tovább verekszik, míg Fenesnél, Gyalu mellett, vitéz harcban esik el (1660). Erdély a töröké maradt és az ő bukása vonta maga után azokat a bonyodalmakat, amelyek a császári hatalom kiterjesztését lehetővé tették.

Kis nemzet büntetlenül nem követhet el nagy hibát. II. Rákóczi György kétségbeesett játékos volt, aki nemcsak a magáét tette kockára, hanem a hazáét is. A nemzet anyagi süllyedése maga után vonta az önállóság elvesztését. Elvész az ország kulcsa, Nagyvárad is, amelyet Tisza István hősiiesen védett.

28. A TÖRÖK HÁBORÚ KIÚJULÁSA. SZENT GOTTHÁRD ÉS A VASVÁRI BÉKE

Zrínyi Miklós, aki addig Erdélytől várta az üdvöt, 1659 óta sürgeti a háborút a török ellen és elveszettnek tart minden percet. A nagy válság oda vezetett, hogy katolikus és protestáns, erdélyi és tiszántúli magyar egyetért abban, hogy az ország felszabadítása a töröktől a nemzet legfőbb kötelessége. A török nagy sikere Rákóczival

szemben felújítja az oszmán harci vágyat, amely az albán Köprili-családban találja legerősebb képviselőjét, meg akarván újítani Szulejmán nagy hagyományát. Még feszültebbé alakítja a helyzetet, hogy XIV. Lajos, a portának természetes szövetségese, ekkor kezdi meg pályafutását. Bécsben ellenben, ahol nagyon tartanak a franciáktól, mindent megtesznek, hogy a háborút elkerüljék. Egyenesen politikai elvük, amelyet jó ideig fenn tartanak, hogy lehető legkisebb részt szerezzenek Magyarországból, mert ha az megerősödne, csak kárára válnék a császárnak. Montecucculinak, aki már megszállotta Kolozsvárt, a császár parancsára vissza kellett vonulni. A nagyvezér ezzel sem volt megelégedve: a császári sereg teljes kivonulását, Zrínyi Újváranak lerombolását is évi adót követelt. Engedni kellett tehát minden pontban. Még mindig kész, erős támadó az oszmán sereg, az új erdélyi fejedelem pedig, Apafi Mihály, az ostromlott Érsekújvár felé indult hadával mint hűbéres.

Hogy a jó magyart dühbe döntötte ez a helyzet, könnyen érthető. Érsekújvár kénytelen volt megadni magát, mert őrsége fellázadt. Most kezdődött a nagy harc a két nagy hadvezér és a tudós Zrínyi és Montecucculi közt. Zrínyi lelke előtt csak a döntő csata állott, amely eredménnyel jár, vetélytársa sztratégiájában pedig, aki menetelésben, táborozásban tünteti ki magát, nem látott igaz sikert. Zrínyi optimista volt, mert teljesen bízott magában és nem volt tekintettel arra, hogy a császárnak alig van 16.000-nyi rendes serege és ha hozzáveszik is a köteles törvényes hadierőt, az alig harmada a török hadaknak.

Montecucculi ellenben pontosan kimért mindent és nem akart kockára tenni semmit. A magyar temperamentumnak megfelelt a gyors, lovagi ütközet, hogy egyszerre lehessen végezni és emiatt magyar részről gyávaságot vetettek a hadvezér szemére, pedig az is helyesen végezte dolgát. Oly közelinek látszott a háború, hogy a nagyvezér már Bécs ostromára készült.

Valahára belátták, hogy az egész keresztyén-séget fenyegeti a félhold és itt az idő és alkalom a cselekedetre. A császár elment a regensburgi birodalmi gyűlésre és gyors és foganatos fegyverkezésre szólította fel a rendeket. Még XIV. Lajos is küldött fényes segédesapatot, be akarván mutatni önzetlenségét. Sok francia úr el is jött Coligny alatt és a francia nemes ifjúságnak állandó törekvése volt magyar földön is aratni babért. Így Érsekújvár bukása az egész keresztyén világ érdeklődését vonta magára.

Zrínyi sem nyugodott. Már télvíz idején készen állott. Első nagy vállalata az eszéki híd felégetése volt, hogy így megnehezítse a török átkelését a Dráván; eztán Kanizsát ostromolta. Tetteinek híre visszhangzott Európában. De csakhamar nagy csapás érte, a török megszállotta és rombadöntötte Zerinvárát. Egy és ugyanaz a sors érte, mint őset: a császár mitsem tett érdekében, sőt állandó veszélyt látott egyéniségében. Zrínyi mint irigyét vádolja be Montecucculit, mert tiszta irigységből engedi elveszni az ő várát, pedig csak néhány mérföldnyire kellett volna hozzá közeledni. Montecucculi ellenben nem sokra becsülte Zrínyi hadakozásának módját és csapatjait, „akik

mindennek hián vannak, akik oly otrombák, hogy bánni sem tudnak a fegyverrel és titokban futásra készülnek“. Igen élesen szólt Zrínyi is: Montecucculinak szemére veti, hogy hadjáratában több kárt okozott a magyarnak, mint az ellenségnek, aztán még gúnnyal is bántja. Szabad-e gúnyolódni azoknak, akik csak nézik a háborút? Hatalmasan és buzgón szól a lovagkor az új, óvatos, tudós hadviselés, ellen, amely a szervezést magasabbra helyezi, mint a személyes vitézséget.

Végre Montecucculi is döntő ütközetre határozta el magát. Bevárta a francia és német hadakat és a Rába felé indult, hogy táborát erősítse és megakadályozza a török seregnek Stájerbe ronthatását. A török támadott és megzavarta a keresztényen hadsereg zömét, de a franciák parancs nélkül megtámadták az ellenséget és körülfogják a Rábán átkelt ellenséget. Teljes volt a török kudarca. Úgy állították, hogy magyar földön még ily nagy győzelmet nem vívtak ki a császári seregek.

Említettük már, hogy a császári kormány maga sem akarta a magyarság megerősítését, veszélyt látott benne. Így történt, hogy már tíz nap mulva, 1664 augusztus 10-én Vasváron megkötötték a békét, amely nem a török veszteségének, hanem a császári szándéknak felelt meg. E sietőséghez járult az is, hogy a franciáktól, mint nagyhangú és igényű hagyományos ellenségtől, mielőbb szabadulni óhajtottak. Szentgotthárd után mindenki erélyes katonai fellépést várt a nagy diadal után, de a béke pontjai csak a töröknek kedveztek. A szultán megtartja Váradot, Érsek-

újvárt, Nógrádot; Zerinvárt elpusztítják. A császári hatalmat kiterjesztik még a hajdúvárosokra is, úgyhogy Erdély területe lényegesen csökken. Így a császár és a szultán megosztoznak Magyarországon és véget vetnek Erdély önállóságának. Ez régi óhajtása volt a császárságnak és ennek megvalósulása most megtörtént. Eddig az elégedetlen magyarok a törökhöz fordulhattak: most támasz nélkül maradtak. Pedig még komolyan vették a protestánsok felkelését és az udvar még a leghívebb katolikusokat, még Lippay primást is gyanúba vette. A török pedig kötelezte magát, hogy ezentúl nem támogatja a magyarokat.

29. ZRÍNYI MIKLÓS ÉS ERDÉLY

Magyarországot ketté lehetett szakítani, de a nemzet egységét, minden felekezeti villongás ellenére, fenntartotta a lelkek egysége. Ennek az egységnek pedig Zrínyi Miklós, a szigetvári hős ivadéka, volt legerősebb, világtörténetileg is méltott képviselője. Szinte egyetlen eset, hogy a felekezeti tusakodások vadonjában diadalmasan lépjen fel a nemzeti eszme. Igaz, hogy az egész gondolatot egy akarat hatja át: a török elleni küzdelem mindhalálig. Családi örökség. Zrínyi Miklós Györgynek volt fia, akit állítólag Wallensteinnak, a nagy hadvezérnek irigykedése kergetett halálba. Korán jutott árvaságra és a király rendelt részére gyámokat, igaz, hogy Batthyány Ferenc mindjárt pört is akasztott a nyakába. A Zrínyiek protestánsok voltak, de a gyám mindjárt kéri a királyt,

gondoskodják Miklós és Péter neveltetéséről, hogy azok igaz katolikus elvek szerint nyerjék nevelésüket, ami természetesen nagyon tetszett a vakbuzgó II. Ferdinándnak. Pázmány hatása alatt a nagyratörő ifjú lelkének egész hevével szentelte magát a Boldogasszony hódolatának és ezzel a török elleni harcnak, de a vakbuzgóságban nem merült el, „protestánsban is hazafit látott, aki méltó arra, hogy együtt küzdjenek a félhold ellen“, ő az első, aki hazája újjászületését a különböző hitűek közös erőfeszítésétől remélte.

Elment világot látni, különösen Olaszország vonzotta: hisz nagy művének, a Zrinyiásznak is annyi kapcsolata van az olasz szellemmel. Mindenütt erősen előretört az ellenreformáció, de ő hitével össze bírta egyeztetni mások meggyőzését is. Egyáltalában nem is igen való abba a szellemi légkörbe, amelyben az alig áttért főurak vetélkedtek abban, hogy a protestáns papokat kiűzzék, iskoláikat lefoglalják, nyílt törvény ellenére a jobbagságot, bárminő eszközökkel is, átérítsék. Ebben Báthory Zsófia járt elől II. Rákóczi György halála után, hisz neki eleget kellett apósától, anyósától hite miatt szenvednie.

Már 1645-ben kitűnt a Rákóczi György ellen viselt háborúban és szinte hagyományosan elnyerte a báni méltóságot. Egy nagy horvát parasztlázadással is meg kellett küzdenie, de azt békeken sikerült elintéznie. Fő jellemvonása, hogy mint költő, államférfiú és hadvezér teljesen elütő környezetétől. Nem az ellenreformáció, hanem a renaissance embere. Sokat tanult, nagy gyűjtő, udvart tart, előmozdítja a tudományt, a művészetet:

ilyenek festi őt Tollius hollandus tudós, akit híre vonz Csáktornyára. Meg van benne, mint a nagy olaszoknál, az egyéniség kiemelése: nagy tettekre, hírnévre vágyott. Abban a korszakban, amelyben minden az előkelő születéstől függ, ki meri jelenteni a római költő szavaival: nemzetségemet, őseimet és mindent, amit nem magam vittem véghez, alig tartom magaménak. Nála az egyéni becsvágy teljesen egybevág történeti feladatának megoldásával. Ha célt ér, családjának hatalma, dédatyjának emléke, kilátást nyújt neki a nádorságra. Ki is emeli annak fontosságát, amikor az udvar részéről Kazy jezsuita már ki meri nyilvánítani, hogy örökössé kell tenni a dinasztiát, amely eddig választó volt. Ebben Zrínyi nagy alkotmányos veszedelmet látott. Nagyon közeli barátság fűzte őt II. Rákóczi Györgyhez. Az akkori bécsi kormány tehetetlenségével az osztrákellenes francia-svéd szövetség és a török állott szemben, Erdély pedig még nagy súlyt vehetett a latba, egyszerű volt tehát az a feltevés, hogy Rákóczi Magyarország királya lehet. Ennek a szép álomnak II. Rákóczi vakmerősége és éretlensége vetett véget.

Most már egészen a török elleni harcnak szenteli erejét. Mátyás király szelleme, hatalma áll előtte, annak bizonyítására, hogy a magyar bárminő hatalommal szemben is tud boldogulni, ha összetart és van arra való vezére és serege.

És mindez egy vadkannak lett áldozata. A vadászaton ott volt Bethlen Miklós, aki látta, megírta ezt a bús jelenetet. Ez a csapás megfosztotta a hazát az egyetlen férfiútól, ki annyiféle politikai és felekezeti bonyodalmak közepette képes lehe-

tett volna nem pártot, hanem az egész nemzetet szolgálni. A felszabadítás megtörtént, de keservesen teljesedett be Zrínyinek az a jóslata, hogy az a nemzet, amely idegen segítségre szorul, fel nem szabadul, csak igát cserél.

30. A WESSELÉNYI-ÖSSZEESKÜVÉS

Mióta Csehország alkotmánya és vallásszabadsága megszűnt, csak idő kérdésnek tekintették Bécsben a katolikus iránynak Magyarországra való kiterjesztését. Ennek eddig a töröktől való félelem és Erdély állotta útját; most már lehetők tartották a protestánsok elnyomását. A katolikus térítés máris teljesen zabolátlanul folyhatott. Törvényesen még fennállott a protestantizmus minden joga, de a földesurak törekvésének, hogy a jobbágyokat mihamarább megtérítsék, mi sem vetett gátat. A főurak már igen kevés kitéllettel vallást változtattak, de a megyei nemességben még igen tekintélyes párt volt az ellenzéken. Az 1662-i országgyűlésen még remélték a protestánsok sérelmeik orvoslását és Zrínyi is e sérelmek megszüntetését óhajtotta. A protestánsok a királyhoz fordultak, de hiába; nagy részük ott is hagyta az országgyűlést. Zrínyi kijelentése: nekem más a vallásom, de a ti szabadságtok az enyém is, engem is sujt a rajtatok elkövetett igaztalanság. Az ország nagyrésze úgy gondolkozott, hogy a török győzelme esetében megadja magát, mert az nem bántja vallását, ellenben a császárdiadala esetén vége a szabadságnak. A vasvári

békét törvény ellenére a magyarok kizárásával kötötték és Bécs inkább alkuszik meg a törökkel, mint az annyiszor hitlevelek által erősített alkotmánnyal.

A magyar nemes már elszokott a nagy háborútól, mert mindig külső hatalom fegyvere hatalmában is bízott. A két nagyhatalom a magyar rovására kötött békét. „Bécsben úton-útfélen lehetett hallani, itt van az ideje letépni a magyar kucsmáról a forgót, féken tartani a szilaj legényeket cseh nadrágba szorítani száraikat és igát vetni kevély nyakukra.“ Még fennáll papíron a magyar állam, de világos volt, hogy csak a neve van meg és Leopold király már a külszint sem hajlandó megőrizni.

Ez már nem egy pártot ért, hanem az egész nemzetet: így általános volt a visszahatás. Mint-hogy meg kellett győződni arról, hogy minden lépés hiábavaló, aszerint kezdődött az ellenállás szervezkedése is.

Az ország főurai: Wesselényi nádor, Lippay primás, Zrínyi Péter, Miklós öccse, horvát bán, Rákóczi Ferenc, Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc országbíró, Esterházy Miklós, mind beállott a szövetségbe. Eredetileg nem volt szó másról, mint a törvényes állapot helyreállításáról, de az alkotmányos fellépésből összeesküvés nőtt ki, amely aztán a többit is magával ragadta. Szellemi vezetőjük Vitnyédy István, nagyhírű tekintélyes ügyvéd, aki Zrínyi Miklós megbízott embere. Gremonville, a francia követ közbenjárásával a török megnyerését is munkába vették. De míg Wesselényi nádor és Lippay élt, nagy óvatossággal jár-

tak el. Hanem a nádor halála után a nyughatatlan, kalandos Zrínyi Péter lépett előtérbe, aki már tetek után sóvárgott. Igaz lelki kapocs nem fűzte őket össze. A feljelentéseket Széchy Mária kezdte, hogy minden eshetőségre pereiben a császár jóakaratahoz folyamodhasson, azután mind sorjában feljelentette magát, hogy nagyobb baja ne essék. Az volt a baj, hogy komoly harcra éppen nem készültek, hanem külső segítségtől vártak mindent. De a porta megvetette őket, XIV. Lajos csak szép szóval fizetett. Panajotti, a török tolmács, mindent közölt az udvarral, csak a neveket titkolta.

Rákóczi Ferenc lépett fel először a küzdés tereére (1670). Összehívta a rendeket és fegyverbe szólította híveit. Vitnyédy hagyatékából kiderült minden. Alighogy kitűnt, minő gyöngye lábön állt az összeesküvés, már össze is omlott. Zrínyi Péter a császárhoz utazott, hogy kegyelmet nyerjen, de Bécsbe utaztában elfogták. Komolyabbá válhatott volna az ügy, ha Báthory Zsófia nem szegzi ágyúit tulajdon fia ellen. A várak sorban megadták magukat. Csak most tudták meg, hogy gróf Nádasdy Ferenc, aki legdühösebben lépett fel a protestánsok ellen, szintén résztvett az összeesküvésben, amit a császár alig bírt elhinni. A leggazdagabb urat, gróf Thököly Istvánt, Árvavárában fogták el, de az ostrom alatt meghalt, tizenkét éves fia pedig titkos utakon elmenekült Erdélybe. Úgy mondták, hogy csak abban az egy várban hárommillió forintnyi kincset koboztak el.

A törvényt, hogy magyarok fölött csak magyar illetékes ítélni, nem tartották be. Milyen ma-

gyar bíróság ítéltetett volna az országbíró, a bán és a többi főúr fölött? A bűnösség felől nem lehetett kétség. Zrínyi Péter a börtönben is a magyar törvényre hivatkozott és nem mint vádlott, hanem mint politikai ellenfél állott szemben az osztrák bírósággal, de a császár kegyelmét is kérte. Mindhiába. Leopold elzarándokolt Máriacellbe, hálát adni a Boldogasszonynak a halálos veszély elhárítása miatt és fogadalmat tett, hogy Magyarországot valahára Regnum Marianummá avatattja, kiirtván belőle az eretnekséget. Mintha Zrínyi és társai nem lettek volna jó katolikusok. Még külföldi fejedelmek, sőt maga a pápa is közbenjárt Nádasdyért – hiába. A kivégzést Nádasdyn Bécsben, Zrínyin és Frangepánon Bécsújhelyt hajtották végre 1671 április 30-án. Nádasdynak még nevét is eltörölték és a de Santa Cruce-vá változtatták. „Soha semmi dolog a magyarokat ennyire el nem idegeníté a római császártól, mint azoknak a nagy uraknak megöletése“, írja a labanc Cserei Mihály. „Vak vezeté a világtalant és mindketten a verembe esének.“ Bónis Ferencet és Nagy Andrást Pozsonyban fejezték le. Báthory Zsófia a jezsuiták pártfogásával megváltotta fia, I. Rákóczi Ferenc életét 400.000 forinton. Inkább nagyúri politizálás volt ez, mint komoly forradalom: egy véressé alakult fronde.

Mégis igen komoly következése is volt a verpadnak: az, hogy a protestáns lépett fel a nemzet szolgálatában. Ez az eredmény pedig a vérszomjas tábornokoknak, a rabló, gyilkos katonáknak és a jezsuiták beavatkozásának volt köszönhető. Bocskayt is, saját szava szerint, a tizsa-

vidéki magyarság kergette háborúba, „ágyúval, éles karddal“, véres elnyomással. Eperjesen és Pozsonyban véstörvényszék alakult és vége-hossza nem volt a börtönnek és a birtokok elkobzásának. A Cobb, Strasoldo, Spankau, Caraffa nevek véres nyomot hagytak történelmünkben.

31. ÖNKÉNYURALOM ÉS A PROTESTÁNSOK ÜLDÖZÉSE

Az első nagy rendelkezés a merényletek miatt szükséges erősebb sereg eltartása az ország költségén. A császári pénztár mindig üres, tehát az adó felét a nemesség fizeti, a kormány pedig – először történetünkben – fogyasztási (accise) és italadót is szed. A kamara, melynek Kollonits Lipót püspök volt az elnöke, telhetetlen szigorúsággal szedte az adót mindenkitől, akinek még volt valamije. Mint Rákóczi Ferenc idézte, először is koldussá akarták tenni a magyart. Ez az eljárás különösen a mindig lojális főpapokat sértette, de főképp a pénzsóvár Szelepcsényi primást és Széchenyi György kalocsai érseket.

Nyílt tere lett a protestánsok üldözésének, amelyet legmagasabb helyről istápoltak. A katolikus papok könyvben is kifejtették, hogy a király nem köteles megtartani a hitleveleket, mivel a protestánsok, főképp a papok és tanítók, kivétel nélkül összeesküvők, tehát főbenjáró büntetésbe esnek. Katolikus papok és katonák intézkednek. Báthory Zsófia és fia kiűzik a kálvinista papokat

és elveszik a híres pataki kollégium alapítványait. Ugyanez megy végbe az egész országban.

Már 1671-ben kimondták a királyi hatalom Istentől eredő és fegyver által megerősített elvét. Ampringen Gáspár, a német lovagrend nagymestere lett „Magyarországnak és kapcsolt részeinek kormányzója, négy magyar és négy német tanácsossal, köztük Szelepcsényi primással“, „aki nem magyar, nem is tót, hanem cseh“. Meg kellett szilárdítani a császári hatalmat és elnyomni a protestantizmust.

Annyira nem süllyedt a magyar, hogy ilyen égbekiáltó szörnyűségeket békén elviseljen. A Tisza-vidék református népessége egészen bibliai hitű. Ahol lehetett, megütközött a garázda szoldateszkával. Igazi guerilla-harc fejlődött kurucok és labancok közt, amelyben a felkelők megtorolják a császáriak és a katolikus magyarok kegyetlenségét. Napirenden volt a foglyok felnyársalása, karóbahúzása – mindegyik külön fajta –, a református papokat néhol elevenen megnyúzták – Pápán most is őrzik egy lenyúzott papjuk cserzett bőrét.

Most már nagyjában hivatalosan folyt az emberölés és a primás rendes formába öltötte az üldözést. E törvényszék elé vitette Kollonics 1674-ben az egész magyar protestáns papságot, „mint a közelebbi években öfélége ellen néhány gonosz ember által szervezett lázadás részeseit“. Az ítélet halálra és jószágvesztésre szólt. A császár protestáns szövetségesei mégis olyan befolyással voltak, hogy ez ítéletet megváltoztatták és ez kegyelmet ígért mindazoknak, akik megtérnek és azoknak,

akik tisztükről lemondanak és örök hűséget fogadnak. A 400 pap közül csak körülbelül 90 fogadta el a kegyelmet, a többit várfogságra vetették, néhányan ki is vándorolhattak, a legtöbb hallatlan kínzásnak volt kitéve. Úgy jártak el az osztrák protestánsokkal is, akik még eléggé számosan voltak Stájerban, Tirolban. Volt arra is eset, hogy magánembereknek protestáns papokat adtak rábuzul, néhányat messze elhurcoltak gályarabságba, akiket csak Ruyternek, a nagy hollandus tenger-nagynak pártfogása szabadított ki.

Most, a martírium korában kitűnt, hogy az egyház vezetői feladatuk magaslatán állanak. A protestáns urak nagy része hitehagyott lett, de a lelkipásztorok nagy többsége nem tántorodott meg. Sélyei István pápai hitszónok és püspök a bírák előtt így szólott: „Mi soha nem vétettünk a császár ellen, sőt a felséges ház boldogulásáért mindennap imádkoztunk. Mégis, ha Istennek úgy tetszik és a császár parancsolja, az ellenünk kimon-dott szentenciát elszenvedjük, gyönyörködven ab-ban, hogy nem latorságunkért, hanem vallásunkért üldöztetünk. Istenünknek van hatalma, hogy min-ket a gályáról is kiszabadítson, de ha ki nem sza-badít is, soha dicsőséges religióunkat e rossz világ-nak ideig való hasznáért ki nem cseréljük.“

Ez az üldözés méltán bántotta a császár szö-vevségeit, akik jó protestánsok voltak. Leopold-nak pedig komoly összetűzéstől kellett tartani, mert XIV. Lajos máris nagyon kimutatta foga fehérét. Lobkowitz hercegről kisült, hogy elárulja urát és szégyenszemre kellett távoznia. Bécsben is kezdték belátni, hogy a magyart mégsem bírják

tönkretenni. A császár amnesztiát adott és a magyar urak a törvényes állapot helyreállítását követelték. Éppoly sürgősnek tartották a törvénytelen adók törlését. Létrejött már egy békítő bizottság és annak elnöke, Gubasóczy János püspök így ítélte a magyar kérdéstről: „Az önkény ellenzést, a törvénytelen szigorúság pedig forradalmat idézett elő ennél a különben szelíd és törvényes módon könnyen vezethető nemzetnél.“ De hogy Magyarország nem jutott cseh sorsra, az mégis a kurucok, a bujdosók derék cselekedeteinek volt köszönhető.

Az északkeleti Magyarországon, a híres tizenhárom megyében, szinte folytonosan tartott a harc, mindig újra kitörő hévvel. Most már ősi félszékben látta magát megtámadva a magyarság, nemcsak hitéért és szabadságáért küzdött, hanem létéért is. Ebben a büszke, addig elnyomást alig ismerő fajban a császári szoldateszka kegyetlenkedése kellett, hogy megfelelő ellensúlyra találjon. A császári sereg képtelen volt ezt a felkelést elfojtani, a kurucok egy-egy meglepés után erdőkbe, ingoványokba menekültek: ill a berek, nádak erek, telelni pedig török földre mentek és kinyugodtak. Ekkor született meg a „labanc“ szó, mint a Landsknecht ferdítése.

Ezeket a szegény bujdosókat a legerősebb erkölcsi erő: a haza, a család, a hit vezették a csatákra. Páratlan visszhangjuk akadt, amely nemcsak népköltészetünk törzsökös sarjadéka, hanem a világirodalomban is fénylő pont. Izzó harag és honszeretet mellett, a vallás üdve alatt, a pajzán jókedv sem hiányzik, sőt önmagát kicsinylő ma-

gyaros gúny sem. Mikor mégsem sikerül a vállalkozás, megszületik a sokat jelentő kedves mondás, a nagypipájú, kevés dohányú magyar nemzetről.

Nemcsak a papság dacol önérzetesen a hatalommal, hanem a kuruc is legény a gáton. A „szegénylegények“ – ez is új szó – Petróczy, majd Szuhay Mátyás zászlója alatt harcolnak. Már közel jutottak a megsemmisüléshez, már a hajdúk is behódoltak, amikor Erdély is a küzdőterre mer lépni. A vezérek: a büszke, hatalmas Bánffy Dénes, akit a császár fizetett, a vérpadon halt meg és Teleki, aki aztán egész kormányán át megmaradt miniszternek és a protestáns pártnak lett és maradt híve. Megnyernek egy főurat is: Wesselényi Pált és most már az összes bujdosó csapatok egyesültek. Nagy reményt táplál az egész jobbágyság is, úgyhogy már nemcsak a némettel verekedett szívesen, hanem abban is bízott, hogy örökös birtokhoz, nemességhez juthat, mint Bocskay hajdú. XIV. Lajos is küldött Lengyelországon át segédcsapatokat. Szó volt megalkuvásról, de nem igen bíztak már a királyi szóban.

Ezalatt éveken át irgalmatlanul folyik a harc. A kurucokat nem tekintették hadviselő félnek és minden kegyetlenséget elkövettek velük szemben. Cobb tábornok nem elégedett meg az akasztással és nyársalással, hanem díjat is tűzött ki minden felkelő fejére. Ennek a szörnyű pusztításnak, amidőn már szinte elhanyagolt a kurucság és a külső segély is elmaradozott, az akkor 21 éves gróf Thököly Imre vetett véget. Addig szétszórtan működtek az egyes csapatok, most nemcsak rangja és pénze miatt, hanem nagy katonai tehetsége miatt

is az első polcra emelkedett. Rendes háborút viselnek, alkudoznak is, elfoglalják a bányavárosokat és egészen Morváig portyáznak. Most már megígérik Bécsből, hogy országgyűlést hívnak össze és orvosolják a nemzet sérelmeit.

Kétségtelen, hogy a magyar uraknak, Gubasóczynak, Pálffyknak, Batthyáynak érdemét nem szabad kicsinyelnünk, de a törvényes állapot helyreállítása mégis a szegénylegényeknek, a bujdosóknak volt érdeme. Thököly túlszárnyalván az előbbi felkelők vezéreinek művét és Telekinek rosszakarátát is leküzdvén, egyszerre zászlóvivőjévé válik az egész protestáns magyarságnak, úgy, mint előbb Bethlen és Bocskay. Pénzt veret és Magyarország részei (Partium) fejedelmének neveztetni magát. Tárgyal és harcol is, de végcélul mégis az idegen uralom leverését tűzi ki. Érdemének – egészen lovagi módon – megvan a szép jutalma is, nőül nyeri Zrínyi Ilonát, Rákóczi Ferenc özvegyét, aki a király beleegyezésével nyújtja neki kezét.

A bécsi udvar ismert szorultsága és Thököly katonai tehetsége és egyéniségének hatása még egyszer lehetőséget tárt fel a jogfosztások megszüntetésére. Hanem a soproni országgyűlés (1681) csak látszólag, formában segített az alapbajon, de a protestánsok elnyomását és a szoldateszka garázdálkodását megszüntetni nem bírta. Még mindig Kollonics ad irányt, aki inkább akarta, hogy az ország néptelen legyen, mintsem hogy eretnekek lakják. Lehetetlen volt meg nem állapítani, hogy a katolicizmus mégis csak mellékes, a lényeg az önkény és az üldözés.

Mínthogy formálisan fennállott még az alkotmány, nádort választottak gróf Esterházy Pál személyében, azt, aki Rudolf császár híres XXII. cikkelyét törvényesnek jelentette ki. Thököly résztvett volna az országgyűlésen, ha a vallási sérelmeket orvosolják, de ez nem történt meg, hanem a protestánsok folyamodását, amely kifejtette a végbement igaztalanságok következéseit, egyszerűen visszautasították. Kollonics a szószékből igazott és az eretnekek kiirtását ajánlotta. Elég volt egy nagyon formális ürügy arra, hogy a vallás nem is országos, hanem magánügy. Mínthogy annyi ízben kimondták a vallásgyakorlat szabadságát, most a földesurakra bízták az egész ügyet; azokra, akik egy félszázadnál tovább egyebet sem tettek, mint a protestáns papok és tanítók nyomorítását. Így valószínű volt a háború megújulása, ami meg is történt. Tekintetbe kellett Bécsnek vennie azt is, hogy a törökkel kötött vasvári béke nemsokára lejár és a török meg Thököly közeledik. Végre is, még mindig értékes a magyar protestáns erő; azt mégsem akarta egészen elidegeníteni, de éppen csak annyit engedett, amennyit a „Regnum Marianum“ sérelme nélkül engedhetett.

Megvan a történeti folytonosság: a bécsi, sőt a linzi békét is elvben elismerik, de ezt az elvet egyszerűen semmivé teszik ezzel a záradékkal: „a földesúri jog fenntartásával“. Az elűzött papokat mégis biztosítják afelől, hogy ezentúl senkit sem háborgatnak vallása gyakorlásában, vissza is adják a tőlük elvett és még katolikus szertartással fel nem szentelt templomokat. A mágnásoknak és nemeseknek megengedik, hogy váraikban

és udvarházaikban imaházakat építsenek, több vármegyében meghagyják a templomokat és régi jog szerint sok véghelyen és a szabad királyi városokban is meghagynak egy-egy protestáns templomot. Ezzel szemben az összes határszéli vármegyékben, Vastól Szepesig, azonfelül Zólyom, Turóc, Bars megyékben, összesen tizenegyben csak két, legfeljebb három, névszerint megjelölt (articularis) helyen engedik meg a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Ez már nagyban való jogfosztás volt. Csupán Vas és Nyitra megyében is több volt akkor száznál a protestáns imaház. De még ez is csak ígéret:

„Mindent ígér, de csak szorultában,
Semmit be nem vált, ha szabadjában.“

Minden törvény ellenére Kollonics megmaradt a királyi kamara elnökének. Leopold azonnal az országgyűlés befejezése után elhatározta, hogy nem ad vissza egy templomot sem. Nem hajtja végre a magyar katonaság szervezéséről, az idegenek kiutasításáról, az elkobzott jószágoknak a jogos birtokosoknak való visszaadásáról szóló törvényeket. Mindez a gyűlölség és elkeseredés Thököly malmára hajtja a vizet. Sorban elfoglalja a várakat és városokat, Lőcsét, Kassát, Eperjest, Tokajt, végre az erős Füleket is, amelyet Koháry István vitézül védett. Ekkora hatalom birtokában szövetséget köt a szultánnal, aki immár királynak nevezi ki és oltalmáról biztosítja. Az ügyes kuruc király a magyart megnyeri a török részére és így szinte egészen leköti a császár erejét. Minő kilátások!

32. ERDÉLY APAFI FEJEDELEM KORÁBAN

Bár tudom, hogy ellenmondást keltek, ki kell mondanom, mert különben a további fejlődés nem érhető, hogy a szabadságharcok korszaka az előbbi századhoz képest a leszerelés kora volt. Ezt a török háború megszűnése tette lehetővé. Bocskay küzdelmeit a hajduk vívták, a főszerep az erdélyi fejedelmeknek, különösen Bethlennek jutott, de még I. Rákóczi György harcai és győzelmei is erős katonai szellemről tesznek tanúságot. Megvolt a kellő egyensúly: bár a fejedelem névleg hűbérese volt a magyar királynak, ennek hadserege, Esterházy nádor vezetése alatt, nem aratott diadalt. A köznemesség a megye ügyeivel, a főnemesség fejlődő műveltségével volt elfoglalva. Amennyiben a honvédelmet szolgálták, a várakat majd mind átadták a királynak.

Voltak nevezetes kivételek is. A vezekényi csetepatében a török ellen négy Esterházy esett el. A Zrínyiekben sohasem szűnt meg a nagy katonai hagyomány. Így volt érthető a belső barátság II. Rákóczi György és Zrínyi Miklós közt. De az új, nagyrészt már katolizált főnemesség már csak kivételesen harcolt. Van törvényes felkelés, de az rossz fegyverrel, gyakorlatlanul gyűl össze és mihelyt teheti, gyorsan szerteoszlik. II. Rákóczi György katasztrófája, Kemény János seregének rabságba jutása bizonyítja, hogy az ősi hadakozó szellem kihalóban. A lovagi nekimenés helyébe Montecucculi időfogyasztása lép, aki nem is tudja, hogy Szt. Gotthardnál megverte a törököt. Zrínyin kívül nincs hadvezére sem a király-

nak, sem az egymásután gyorsan váltakozó fejedelmeknek.

Nem is lehetett valami nagy tekintélye Apafinak, bár becsületes, tanult ember volt, katonai erényekkel éppen nem ékeskedett. Annyira fejlődött a dolog, hogy Apafi felhívást küldött a rendeknek, hogy vessék magukat török pártfogás alá, mert csak így tarthatják meg jószágaikat és ne várják be, hogy a török elfoglalja az egész országot. Erre Wesselényi nádor adott megfelelő választ. „Apafi uram, maga meztelen lévén, másnak kincseket ígér. Valljon mi szabadsága van magának is Erdélyben, hol két jó bokor karmazsin csizma elviseléséig hét fejedelem váltá fel egymást. Kedves nemzetem, tudod-e, mi várna rád a török uralma alatt? A hódolat után így fognának megszólítani: »Te disznó lélek, beste lélek, hódolt jobbjágy, parancsoljuk ezen úri címeres levelünket látván, hozd ezt, hozd amaszt, ha arra a napra itt nem leszen, anyád édes szopta teje is keserűvé válik a szádban.« Kegyelmeteket, mint kegyelmetek igaz magyar vére, nádorispánja és főbírája tiltom legkisebb gondjától is kegyelmes urunk hűségének elállásától.“ Így szólt a nádor Erdély fejedelméhez – és joggal, mert a török erő volt Apafinak egyetlen oltalma. Ennyi ekkor az erdélyi fejedelem becsülete. Röviden: Erdély a nagy bukása után kénytelen volt magát védelem nélkül megadni; Magyarországon ellenben még virul a győzelem lehetősége. Ez a lényeges különbség a Dunántúl és az erdélyi politikai helyzet között. Legyünk igazságosak: műveltség dolgában, az egy Zrínyit kivéve, magasán fölötte

állott Erdély a királyi Magyarországnak. Erdélyben nagyon is közel állottak a beavatottak egymáshoz, aztán meg szinte folytonos a kísérlet a porta kegyéből fejedelemségre jutni. Udvari ármányban sohasem volt hiány. A fejedelemasszony jólelkű, példás háziasszony, férje pedig nagyon hozzászokik a kulacshoz. Így a kölcsönös bizalmat gyakran túlgyors, végzetes cselekedet követi.

Erre mindjárt Bánffy Dénes esete szolgál például. Bánffy az első szerepet játszotta Erdélyben s amellet a német oltalmában is bízott, ki pénzelt. Ez éppen nem tetszett Telekinek, a miniszternek és azon volt, hogy a dölyfös urat, aki a székelysége is támaszkodhatott, megsemmisítse. Nem lehetett ez könnyű dolog, Bánffy közel rokonságban állott a fejedelemasszonnyal. „Fejérvártott az udvarnál mulatván és felkelvén, s fenn addig is iván a fejedelem szokása szerint vélek történék, hogy mindegyik egy ablakba méne, ottan egymással beszélgetvén, minthogy Bánffy nyegédes kevély ember vala, azt mondja Béldinek: miért nem becsülsz engem Béldi Pál: én volnék azért az ország generálissa, de hitesd el magaddal, hogy ha mind így, bizony által esünk egymáson. Béldi Pálban felforrván az indulat, elszégyelvén magát a fejedelem és az urak Bánffy. Diénes szaván, azt felelé: Hidgyed el, Diénes, nehéz székely vagyok, ha felyül eshetem reád, hidd el, megnyomlak, hogy többször fel nem emeled a fejedet. Többre is mennek vala akkor, de a fejedelem közikbe szólla, csudálkozom kegyelmeteken, mit bolondozkodtok, igyatok mostan, inter pocula non sunt seria tractanda, így akkor le-

csendesedének.“ (Cserei.) Szemet szűrt Bánffy pompája; mint kolozsvári kapitány, katonasággal is rendelkezett és így Teleki könnyen elhitethető, hogy a fejedelemségre tör. Ebben kétségtelenül ártatlan volt a délceg főúr, de egész magaviselete, erőszakoskodása gyengébb nemesekkel szemben, de még a portával is kihívó magaviselete hihetővé tette, hogy a némettel tart, annál is inkább, mert báróságot nyert. A sok szó szóbeszédnek volt is foganatja. Liga készült ellene cselszövökből, akik csak várták az alkalmat, hogy őt törvényes formák közt megszentenciázzák. Máris mindenfelől széthordják drága köntöseit, aranyát, ezüstjét; volt 80.000 forintja készpénzben. Végre aláírják és a fejedelemmel is aláírják a halálos ítéletet. A fejedelem megszánja, gráciát ad, parancsot, hogy fogják el, de meg ne öljék. A kegyelem későn jött; éppen akkor vitték ki az urat a fővételre. „Küldött vala egy vég bársonyt is a fejedelemasszony, abba takarnák a testet és a bethleni templomban el is temetek és sok esztendeig a temetésnél buzgott fel a vére.“

Ilyen szomorújáték játszódott le az addig nyugodt, megelégedett Erdélyben. Nagyon is közel állottak egymáshoz; mindenki várt, remélt valamit a másiknak koncából. „Így ronták meg a nemesi szép szabadságot, mert a magyar törvény szerint akármi vétekért, hanemha in loco delicti tanálnák, nem volna szabad senkit megfogni, míg citatus et jure convictus nem volna, melyre mind a három Nátió az Unióban, mind a fejedelem a maga conditiojában, mind pedig a tanácsi rend a maga hivatalában erős hittel vala köteles. Így vetének kö-

telet mind a magok, mind posteritásuk nyakokban és azon a rossz úton veszének el magok is, mind rendről rendre. Késő, haszontalan megbánással vévük eszekbe magokat.“ Béli Pál is gyanúba keveredett, hogy fejedelemségre vágyik, őt a Jedikulába vitték; ott halt meg.

33. A XVII. SZÁZAD LELKIVILÁGA ÉS ÉLETMÓDJA

A XVI. századot a lehetőségek sokasága és különbözősége jellemzi; a maga erős, minden izmot, ideget és vért követelő küzdelmeiben bizonyára legérdekesebb és legszínesebb korok egyike. Az egymásután előtuló eszmék és események az egyént is emberfölöttivé emelik. Egészen a renaissance gyermeke; aki mindent kockára tesz, mindent nyerhet. Eljutott a katolikus hittől a pozitív vallásig, sőt minden hagyomány tagadásáig, az állami életben pedig a paraszt királyság, a török és a német uralom is lehetőnek mutatkozik. A szellemi tevékenységnek és a politikai cselekvésnek olyan kincsét hozta napvilágra, aminek történetünkben legfeljebb Hunyadi Mátyás volt mása. Az addig a megszokott formákban mozgó ország apostolokkal, újítókkal, költőkkel, tudósokkal és vértanúkkal telt meg. A renaissance és a vallásújítás szoros kapcsolatot létesített a nyugati kultúrával. Magyarország már nemcsak létért és hatalomért, hanem eszmékért is küzdött teljes elszántsággal és ezen a réven egyik legjobban ismert és megbecsült országa lett Európának.

Ezt talán a nagy Morus Tamás fejezte ki legvilágosabban.

A nagy lelki farsang után a bécsi béke (1606) jelzi a böjtöt. Az utolsó nagy nemzeti mozgalom és a bujdosók fellépése óta a hanyatlás szembe-tűnő lett, hisz a magyarság fenntartja ugyan magát, de teljes függetlensége visszaszerzéséhez nincs elég ereje. Tovább is német volt a király, tovább is megmaradt a töröktől való függés. Csak éppen a politikai és közjogi határokat állapították meg pontosan. Vallás dolgában sincs gyökeres átalakulás. A katolikus egyház rendkívül megerősödik, de a protestáns nem halad és hogy fennmaradjon, éppoly türelmetlenné és dogmatikussá kell alakulnia, mint ellenfelének.

Minő szertelenek a kor jellemei a XVI. században! Balassa Menyhért, akit Karády Pál komédiájában oly élettellenesen állít elénk, akinek minden szava hazug, minden cselekedete istentagadás, aki haszonért egyformán változtat hitet és pártot. Ott van Dávid Ferenc, a hitnek és a kutatásnak egyaránt mártírja, akinek buzgóságát sem üldözés, sem tömlöc meg nem tántoríthatja. Török Bálint, aki alighogy kiszabadul a vezeklésből, barátcsuhában megragad egy leányt és a piacon becsteleníti meg, éppúgy mintául szolgál a törvényt és szabályt megvető hatalmasnak, mint Báthory Erzsébet, aki sok szegény leányt áldoz fel hiúságának és azok vérével védekezik a vénülés ellen.

A lelki anarchia kórjelei lassanként kivesznek. Már nem a képzelet uralkodik, szürkébbé vált a világ, mindent megalkuvás, szabály intéz el. Az új nemzedék már a forma tiszteletében nevelkedik,

kevés benne a lángész, annál több a közcél is a maga hasznával megegyeztető tehetség. Ennek a diplomatizáló kornak I. Rákóczi György, Esterházy Miklós, Teleki Mihály a tipikus képviselői.

A megállapodás legfőbb tényezője mégis a római császároknak, ha nem is törvényesen, de a valóságban örökös uralma volt. Talán Zrínyi Miklós volt az egyetlen, akinek álmában megjelenhetett a magyar korona teljes fényében. A nagyravágyásnak részben a Rákóczi-család örökösödése, részben a török fennhatóság szegte szárnyát. Bizonyos, hogy a dinasztia folytonossága is jelentékenyen járult a közbiztonság fenntartására. Csak Apafi gyengesége nyitott rést Thököly katonai tehetsége kifejtésének. Vagy a király körüli szolgálatban érvényesültek az urak, vagy dacosan félrevonultak. Egyre csökken váraik jelentősége és ezzel politikai súlyuk is. Erre nézve megdöbbenítő tanuság a Wesselényi-, Zrínyi-, Nádasdy-összeesküvés.

Annál nagyobb tekintéllyel lépnek fel a mágánások a köznemességgel szemben, amióta a protestáns hitet elhagyó grófok és bárók rangja és címe oly társadalmi megkülönböztetést biztosított. Minthogy csak kivételesen mennek csatába, nem is igen mutathatnak már katonai bátorságot és tehetséget. Sokan elvesztették már birtokaikat, de életmódjuk fényes és költekező maradt. Az ország szélein, különösen a Felvidéken, ahová nem igen ért el a török, a lakosság sűrűn összetömörül és minthogy csekélyebb lett a terület, belterjesebb lett a gazdálkodás. Sok gazdasági utasítás tanúsítja, hogy jövedelmük megtartására és növelésére

kellő gondot fordítottak. Hogy a hegyaljai szőlőket örömezt látogatták, csak természetes. Az a sok drágakő, arany, ezüst, gyöngy, ami kincses-tárukban felhalmozódott, nem csupán a fényűzésnek volt kifejezője. A papírpénz még ismeretlen. Állandó volt a veszedelem, hogy jószágaikat elpusztítják vagy elkobozzák. Nem lehetett tudni, mikor kell menekülniök. Ezért a könnyen elvihető kincs volt a jólét egyetlen biztosítója a zavaros időkben.

Mihelyt a harcikedv és kötelezettség csökken, az életmód is átalakul. A világtól elzárt sötét, szűk várak jelentősége szűnőben. Az élet élvezésére termelt kastélyokat építenek vagy rendeznek be tágas udvarokkal, nagy termekkel, lugasos kertekkel. Az ablaküveg használata is hozzájárul a kényelemhez. Még az öltözet is átvedlik lassan-lassan. Magyar még a ruházat, csak Bécs felé található német szabó és csak néhány világmentő ifjú mer idegen ruhában pompázni. De már nem acél a főanyag, hanem a posztó és a selyem. Még divatos a páncéling, de tafotából való. Nem járta le magát a kacagány sem, de még a gazdag Thurzó nádor is posztóból készített csatlósainak a párdubórt.

Sűrűbb a látogatás és nem fogyhat ki a multság, a vigalom. A nagy lakodalom hónapot is eltart és ezalatt a politizálás nem szünetel. Étel, ital el nem fogy Thurzó Borbála lakodalmán és minden egyebektől eltekintve, még 30 bövény is jut a konyhára, szarvas, vaddisznó, amennyi kell. Elkelt 650 akó bor, Bécsből több mint ezer forint árú fűszert hoztak. Most is fűszeres a magyar konyha,

milyen lehetett akkor, amikor minduntalan alkalom nyílt erős, hosszas ivásra. A végtelen evést, ivást csak a vadászat ellensúlyozta. Ezek a véres férfiak aránylag gyorsan elnehezedtek és csak néhányan értek hosszú kort.

Megkezdődik divatja a fürdőzésnek. Trencsén-telep, Vichnye, Erdélyben Borszék a leglátogatottabb fürdőhelyek. A kastélyokban is berendeznek fürdőházakat, vagy legalább kádakat. Nagy diadalt arat már a dohányzás is, amely előbb kemény büntetés terhe alatt el volt tiltva. A búr- és szelence nélkülözhetetlen lett az előkelő körökben.

A szenvedély, amely a XVI. században egy világot akart felborítani, megalkuvássá töpörödött. Meg kellett valahogy félni mind a két pogánnyal: törökkel, némettel. A tanultság mintha csökkentette volna az elszántságot, de a durvaság szavakban, tettekben gyakran megnyilatkozott. Gróf Balassa Imre minden ízében rablólovag, úgy izenget a nádornak, mint egy részeg béres. A számító német és a természettől kegyetlen török erős nyomot hagyott a nemzet lelkületében. A törökkel való érintkezés virágzó üzletágot termelt. A veszprémi püspök, gróf Batthyány Ádám és Festetics Pál társaságot létesít török rabok beszerzésére, hogy a váltságdíjon megosztozzanak. Megvan a nyereség- és veszteségszámla jegyzéke: veszteség volt, ha valamely szegény török közben elpusztult.

Legnagyobb volt a szakadék a főnemesség és köznemesség közt. A mágnási osztály mindinkább katolikussá válik és királyi kegyekben részesül, a köznemesség a protestantizmusban mutatja erejét,

gróf, báró ritka volt köztük. Szörnyű kérdés volt, kit illet meg a „nagyságos“ cím, kit nem. Montesquieu nevetségesnek tartja a magyar címkórságot. A spanyol módra alakított fideicommissumok és majorátusok akkor kerültek hazánkba. Ugyanabban az évben, amelyben létrejött az örökös királyság, megállapították azt is, milyen rend és sor szerint foglalnak az urak helyet az országgyűlésen. Már a német cím- és rendkórság uralkodik és Verböczy elmélete a nemesség egyenlő jogáról elhalványult. Aki csak teheti, az udvarra támaszkodik, mint minden jog és kitüntetés forrásához. Viszont nagyjában ellenzéki a köznemesség és a vallásos ellentét szinte áthidalhatatlan és a protestáns mindenfajta elnyomásra lehet elkészülve. Igyekezett is mindenki lehetőleg királyi hivatalba jutni. Sajnos, éppen a bírói tisztség volt a legjövendelmesebb. Rákóczi Ferenc panaszolja, hogy a protonotáriusok (ítélőmesterek) hagy udvart gyűjtenek maguk körül és gazdagságban vetekedtek a legnagyobb urakkal.

A szegényebb köznemes örök viaskodásban áll püspökkel, ispánnal, jobbágyaival és kész eszköze a forradalomnak. Ritka, ha fiait háborúra vagy tudományra neveltetheti. Nem ily ingatag a polgárság helyzete. Ez a török pusztítás elől a Felvidékre és Erdélybe menekül és ha nem is gyarapodhatik, legalább megél. Nem szabad feledni, hogy a műveltség régi központjai, Buda, Fejérvár, Esztergom, Kalocsa, Veszprém, Pécs és mások török uralom alá kerültek és ezeket Pozsony, Eperjes, Lőcse, Kassa, Kolozsvár és Brassó csak részben pótolhatta. Minthogy oly szűk helyre kellett szorítkoznia,

örökös volt a harc a városokba menekült nemesek és a polgárság közt, mert a nemesek ott is minden lehető kiváltságra tartottak igényt.

Egészen sajátos alkotás Debrecen városa, amely már a váradi regestrumban előfordul 1225 körül és tán izmaelita eredetű. Már Zsigmond is meg akarta erősíteni. Felszabadulva a földesúri hatalom alól, a török, a királyi és erdélyi Magyarország kellő határán, mindháromtól függően és mindháromnak hódolva és adózva vallási köztársaságfélélet alkotott. A török uralom alól menekülőkhöz szervezkedett a régi lakosság és tán mi sem bizonyítja inkább a református egyház beolvasztó erejét és a magyar lélekhez való alkalmazkodását, mint az a tény, hogy annyi gyülevész csoportot bírt eggyé kovácsolni. A debreceni „civis“ iparos, aki az Alföld terményeit feldolgozza. A szappanos, a varga, a szűrszabó, a gubás, a fésűs a tömeg szükségleteihez mérten dolgozik és ez az annyi különböző érdekek kiépítésével nagyobb jólétet teremt, mint a városok fejlettebb, de csak csekélyebb körre számítható posztó- vagy ötvösipara. Debrecen lényegében mezőváros, kiterjedt pusztáin nagy mértékben űzi az állattenyésztést és a „lábasjóságnak“ külföldön is könnyen talál piacot. A mészárosok voltak megbízva a posta közvetítésével is. A város politikája inkább óvatos, mint merész. Nincs bástyája és veszély idején ott kell hagynia lakóhelyét, mire elég gyakran rászorul. A jelenhez ragaszkodó, a jövővel nem sokat törődő közszellem fejlődött itt ki. Az egyház és a tudomány ápolásában vetélkedtek a kálvinista fejedelmek és mihelyt rendes a helyzet, a város is

megtesz mindent nagy intézményeinek fenntartására.

Még nem higgadtak le a szenvedélyek, a futásokat sem felejtik egyhamar, de Erdély sokkal védtettebb állapotnak örvend és a népvándorlás hullámai lassanként lecsillapodnak. Amint a magyar és a szász pusztul, beszivárog a románság. Viszont a székely túlnépesedésnek levezető csatornái a román fejedelemségek. A havasalföldi vajdáknek az albán „szemények“ mellett volt rendes székely katonasága is, és oly gyakori volt a kivándorlás, hogy azt szerződésben is szabályozták. Még közös a havasok használata és a székely pásztor csak úgy terelgeti a nyáját a Kárpátok, a Fekete-tenger és a Duna közt, mint a román. Havasalföldön és Moldvában oly jelentékeny az ott megszállott magyarok, „csángók“ száma, hogy részükre külön egyházi vikáriust kellett felállítani.

Ennek a hullámnak előidézője, a török, csak a városokban él mint őrség, de nincs állandó otthona. A török sokban megfelel a magyarnak, az is katonáskodik és földesúr. Vele együtt eljöttek nemcsak szláv jobbágyai is, hanem a kucovlach (cincár) üzérek is, úgy mint az izmaeliták a honfoglaló magyarokkal. Megtelepednek az örmények is, Szamosújvár, Erzsébetváros ekkor, 1660 körül nyeri lakosságát. Az úr és a katolikus pap menekül a török elől, mert az kíméletre nem számíthat. Polgár is csak a városban érezheti magát biztonságban; a török gazdálkodással csak rabszolgamunka fér meg. Egyedül a paraszt ragaszkodik rögehez, amíg lehet: a török úrnak éppúgy szüksége van a parasztra, mint a magyarnak.

Ez a nagy változás pásztorrá tette a földművelő réteg jelentékeny részét is. Bár a marhavész gyakran nagy pusztításokat okozott és a hajduk vagy martalócok sűrűn hajtották el a gulyákat, méneseket, kondákat, mégis az állattenyésztés átlag nagyobb hasznot hajtott a földművelésnél. Természetes, hogy amilyen arányban megszilárdult a török hódítás, annyira csökkent, annyival kisebb a műveltség. Pásztorok és fegyveres rablók voltak a terület lakói, akár a honfoglalás korában.

A német és katolikus részről fenyegető elnyomás sok ízben barátnak tüntette fel a törököt és sokan több jót vártak a török medvétől, mint a német farkastól, de a törökök közt is volt olyan, aki komolyan vágyódott békére. A tudós, becsületes Evlija Cselebi, aki Zrínyi Miklóst is meglátogatta, eljutott Kassára és megbámulja templomait, palotáit, aztán így fohászkodik: „Ők is imádják az Istent, mi is; akkor minek öljük őket és minek ölnek ők minket?“ Nem is annyira az volt az elválasztó elem, mint a nemzeti egység tudata, amelyet még ez a szörnyű állapot sem írhattott ki.

Ki szabad mondanunk, török zsarolásra és pusztításra, német elnyomásra volt szükség, hogy legalább gondolatban ismét eggyé válhasson ez a szerencsétlen nemzet, amelybe az 1514-i pórlázadás szinte gyógyíthatatlan sebet ütött. A török hódítás oly gyorsan követte a parasztlázadást, hogy bátran feltehető: az a parasztember, akit olyan válogatott kegyetlenséggel szakítottak el törvényesen a nemzet testétől, még az ördöggel

is szövetkezik urai ellen. Hanem a közös nyomorúság egymás megbecsülésére oktatta az urat és parasztot egyaránt.

Egyáltalában szembeötlő, mennyire harcos és harcratermett a jobbágy. Ennek a tulajdonságának köszönhető, hogy hazája földjén megmaradhatott és annyi szenvedést elviselhetett. A hajduság legnagyobb részében paraszt eredetű, csak később nyert nemességet és a várvédelemben a pór vállvetve küzd a nemessel. Hiszen Bocskay felkelése alapján parasztfelkelés volt.

A paraszt helyt állt, amikor a főrend kidől, a nemességet pedig kettéosztja a vallásos viszály. Most már csak a széles néprétegekben van még erő. Mint egyebekben, ebben is az ősi állapothoz közeledik az ország: a szittya fegyveres közszabadság felé. Megalakul a „parasztvármegye“. A bujdosók harcához a paraszt adta az erőt és ha szidták is egymást, a luteránus szlovák paraszt együtt harcolt a kálvinista magyarral. A török pöröly súlya és a német elnyomás lelketlen önzése összeolvasztotta a magyarságnak még életre képes töredékeit. Erre pedig sohasem volt nagyobb szükség, mint akkor, amikor Zrínyi jóslata szerint az a hatalom, amely felszabadítja Magyarországot a török járom alól, meg is követeli a munka bérét.

34. AZ ERDÉLYI FEJEDelemség ELHANYATLÁSA

Akármilyen gyenge lábon állott is az erélyi fejedelemség és bármennyire is ki volt téve mind a császár, mind a szultán egyre változó akaratának,

mégis a béke oltalma alatt nagy alkotmányos és jogi munka ment ott véghez. Az 1668-i országgyűlés elhatározta, hogy az 1540 óta tartott harminchét országgyűlés törvényei, amelyek az ország alaptörvényeivel nem ellenkeznek, rendszerbe gyűjtessenek. A fejedelem elnöklése alatt a tanács által kiküldött bizottság munkálatát átvizsgálta és az *approbata constitutió*nak adta át alkalmazás véget, aminek megtörténte után szentesítették a *compilata constitutió*t. Ez szolgált aztán az alkotmány és joggyakorlat alapjául.

Más nagy feladat is hárult a kis fejedelemre, akinek már ötéves korában megadták a fejedelmi címet (1681). Ezzel együtt nemcsak a politikai és vallási szabadság biztosítása, hanem a fejedelemség területének nagyobbítása is célba volt véve. Voltakép azonos volt a szándék: mennél erősebb Erdély, annál inkább bízhatott a magyarság, hogy a szerződések által garantált alkotmányt az udvar nem támadja meg. Ezen az alapon hódított magyar földből Bocskay, Bethlen és I. Rákóczi György, hisz ez mind hódítás a némettől. Márpedig ezek a „részek“ egyenesen magyar területet foglaltak magukban. Apafi abban a reményben támogatta a bujdosókat, hogy ezzel a magyar alkotmány és a protestantizmus érdekeit szolgálja. Egy 1678-ban írt levelében az erdélyi terület növekedését „*caput rei*“-nek nevezi. De ellensúlyul nemcsak a király szolgált, hanem a porta is.

De hogy milyen volt ebben az eljárás, a következő eset mutatja. Horvát János, egy szomszéd palánk parancsnoka, ráütött Somlócsehi környékén egy kis török csapatra, amely tilosban járt és

levágta őket. Köztük volt a váradi basa fia is és a szerencsétlen apa súlyos megtorlást követel. A portáról kemény parancsolat jött, hogy a gyilkosokat el kell fogni és kivégeztetni. Apafi mentességét, hogy a vétkesek nem is erdélyiek, semmibe vették. Ekkor Barcsai Mihály néhány gonosztevőt fényes ruhába öltöztetve, a váradi basa előtt kivégeztetett és a 80.000 tallérnyi adóval László Zsigmond a portára küldetett. Nem hittek neki, sőt az ügynököket börtönbe vetették és ha 30 nap alatt nem adnak elégtételt, felakasztják őket. Ezen megrémültek a rendek és 1680-ban teljhatalmú biztosokat neveztek az ügy eligazítására. Megtörtént a portán a kiegyezés, 50.000 arany vérdíj lefizetésével visszanyerték szabadságukat. Ily erős eszközöket használt a török.

35. AZ ÖRÖKÖS KIRÁLYSÁG ÉS ERDÉLY

Voltaképp három hatalom is vetélkedett a megmaradt részek birtokáért: a király, a szultán és Thököly és ez időpontban, 1681-ben az ő reménye látszott legjogosabbnak. Csakhogy most már más eszközökhöz kellett Apafinak is nyúlania, ha célját el akarja érni. A területi gyarapítást azonban nem a török révén, hanem a magyar király jóindulatával óhajtotta megnyerni. Ugyan kelleetlenül indultak az erdélyi csapatok a török táborba. A fejedelem ugyanis azon volt, hogy közvetítsen az udvar és a török közt. Többet remélt az udvartól, mint a szultántól és akkor – midőn XIV. Lajos elfoglalta Strassburgot – Bécsben egy hatalmas

párt nagyon is hajlott a békére, egyelőre még nem tett lépést a császári udvar megnyerésére. Így a két tábor közt ingadozott, határozott terve nem volt. De a nagy török ármádia már 1683 tavaszán elindult Bécs felé és a török nagy kudarca, a német fejedelmeknek és főképp Szobieszky János lengyel királynak döntő felépése és Bécs városának hősiessége már előre jelezték a porta katasztrófáját.

Buda nem bírta ellenállani Szulejmának, – Bécs igen.

Midőn Lotharingiai Károly hadai már az ország nagy részét behódították és a királyi amnesztia igen sokakat elvont a kurucság soraiból, elérkezettnek tartották Bécsben az alkalmat, hogy megindítsák a tárgyalást Erdély sorsa felől. Erdélyben joggal látták ennek a természetadta földnek legyőzhetetlen citadelláját. Annyi huzavona után most már itt volt az ideje a határozathozatalnak. Ekkor, 1685 elején, küldte Leopold Dunod jezsuita páttert Fogarasba, de a magyar koronától való szoros függést, melyet Dunod javasolt, Apafi még nehézség nélkül visszautasíthatta, midőn még Thökölyék és a török várak választották el az erdélyi határt a császári tábortól. Már az év őszén Leopold bejelenti Apafinak, hogy miután a törököt az eszéki hídon visszaverték, a császári sereg közeledik; kéri tehát a fejedelmet, hogy e hadaknak a téli szállások berendezésében és az élelem beszerzésében legyen segítségére. Az ilyen bekvártélyozó tehertől joggal irtóztak a jó erdélyiek és midőn a csapatok kéretlenül mégis bevonultak, a páterrel, aki újra eljött, Ebesfalván szerződést kö-

töttek, amelynek alapján a császári regementeknek ki kellett volna vonulniuk a hódoltság területéből. Ez nagy kedvezmény volt a császár részéről és ezért Erdély kész volt 100.000 tallért fizetni, azonfelül még eleséget is ígért, „de csak ebben az egy esetben, minden következés nélkül“.

Eddig még enyhén, engedékenyen folytak a tárgyalások, de mindjárt átalakult minden, amint Caraffa, a hadvezér beavatkozik. A Dunodval kötött szerződés már semmis. Caraffa kijelenti, hogy a csapatoknak tavaszig Erdélyben kell maradniok. Egyik követelés a másik után jelentkezett és hiábavaló volt a rendek fejtegetése, hogy Erdély nem birtoka a császárnak. A terhet, mivel a fejedelem nem rendelkezett fölös pénzzel, a szomszéd megyéknek és különösen az örökké sanyargatott Debrecennek kellett viselni. Most már minden törvényes óvás ellenére királyi birtokká lett Erdély. Apafi és tanácsa mindent elkövetett, hogy ez a jogsértés megszűnjék, de hiába, hisz már Erdélyben szállásolt a német. Ha azt az utasítást, amelyet Bécsbe küldött Haller, ott elfogadják, Erdély területi kikerekítést, önállóságot nyerhetett volna, sőt mint közvetítő is léphetett volna fel; de jellemző, hogy az alkut nem a magyar királlyal, hanem a római császárral akarták megkötni. Ezen a módon vélték még legjobban fenntarthatni az ország önállóságát, főleg vallási ügyekben, amelllett a katonai élelmezéstől is óhajtottak volna szabadulni. Ott sem értek el semmit és csak időt akartak nyerni és csak végső esetben nyugodtak volna bele a közjogi helyzet megváltoztatásába.

Bécsben gyorsabb munkát követeltek. Scherffenberg tábornok megüzente Apafinak, hogy csatolja katonaságát az övéhez, mert azért vonul az ország belsejébe, hogy azt török-tatár ellen megvédje. De a rendek azt válaszolták, hogy „lehetetlen most a török ellen nyilatkozni“. Scherffenberg kényszeríteni akarta Apafit semlegessége elhagyására és Erdély hűségének jeléül a fontosabb várak átadását kérte és a további előnyomulástól csak azon feltétel alatt állott el, ha jóval több élelmiszert ad, mint amennyit a fejedelem egykönnyen adhatna. Bécsben eleinte nem is kívánták Kolozsvár és Déva átadását, de Scherffenberg állhatatos maradt. A követek ezt a pontot csak utólagos fenntartással fogadták el és valóban Erdélyben, ahol igen népszerűtlen volt a portai fenntartásnak a magyar koronára súlyosbító feltétellel való átszállítása, a Kolozsvárra és Dévára vonatkozó Bécsből küldött diplomát ez okból nem is fogadták el.

Buda visszafoglalása előtt Teleki Mihály, a miniszter, még félelmesnek ítélte a törököt és úgy vélte, hogy kár volna oly feltételeket elfogadni, amelyeknél az udvar amúgy sem állapodnék meg, ha a körülmények neki kedveznének. Buda visszafoglalásával teljesen átalakult a helyzet és Caraffával meg kellett alkudni az 1686–87-i téli elszállítás költségeiről. A Bécsben járt erdélyi követek, tán némi túlzással írták 1687 áprilisában, hogy 1685 november óta „milliókra mennek már fel, amennyit adtunk, küldtünk és erőszakosan elvontanak együtt-másutt rajtunk“.

Már eddig is nagy összegekbe került Erdélynek az élelmezés és az elszállásolás, de az még csekély volt ahhoz a költséghez képest, amelyet a Mohács mellett vívott nagy, diadalmas csata után kellett vállalni: a császári hadvezetőség tizennyolcezer katonát rendelt téli szállásra Erdélybe és elejét akarta venni a hosszú tárgyalásoknak. Meghódoltatta Somlyót, Kolozsvárt, Szamosújvárt, „ezalatt traktálván velek, beljebb jöttek. Oh szomorú idők.“ Balázsfalván megkötötték a szerződést, amely szerint már nem két, hanem tizenkét várba kellett bebocsátani a német őrséget, hétszáz ezer forintot fizetni és azonfelül tömérdek eleséget és takarmányt szolgáltatni. Maradt még egy remény: a szerződéshez csatolt pontok és kivált az, amelyben a lotharingiai herceg ígéri, hogy tavaszra kivonul a katonaság Erdélyből. Ez az ideiglenes megállapítás jellemét adta a szerződésnek és jogilag nem érintette a fejedelemség önállóságát.

De ez az ideiglenes állapotba helyezett remény is szétfoszlott; a főparancsnokságot Caraffa vette át. A főparancsnok még négy várat követelt és biztonság kedvéért határozott hűségi nyilatkozatot is. Ezzel végeszakadt minden halogatásnak. Nagy sietősen átadták a várakat és aláírták a nyilatkozatot, amelyben Erdély kijelenti, hogy elszakadt a portától és a magyar király főhatóságát ismeri el. Teleki még nem adta fel a reményt és amennyire csak lehetséges volt, e szorult állapotban is érezte Caraffával, hogy Erdély önállósága még tovább is fennáll.

Fejedelem és rendek letették a hűségi esküt; csak Brassó állott még ellen. A lázítókat kegyetlenül kivégezték és a hitlevelet elküldték Bécsbe, aminek a császár nagyon megörül. Teleki 12.000 forintot érő ezüstműt fogadott el.

Bornemisza Anna elhunyt, nemsokára követte őt a fejedelem is. Utolsó napjait merő szórakozásban töltötte, Heissler generálissal. A szórakozást orvos rendelte. „Ez a vendégség, vadászat, lőjárta-tás, muzsika, tánc és minden apparátusival bizony fejedelmi volt és hat nap tartott. Ez lön Apafi, Teleki, Heissler és Erdély tora.“

Bethlen Miklós azt ajánlotta, hogy az ország azonnal tegye le a hűségesküt II. Apafi Mihálynak, abban a reményben, hogy ezt a császár megerősíti, de ez nagyon is kétséges volt. Az ügyek vezetését az államtanács végezte Teleki elnöklése alatt. Ez években Musztafa nagyvezér, a kitűnő harcos Köprili-családból, több győzelmet vívott ki a császáriak ellen. Ezeket az előnyöket Erdély visszafoglalására akarta felhasználni, vezérül pedig Thökölyt szemelte ki. Athnamet nyert mint Bethlen Gábor unokája és Erdély fejedelmévé választása bizonyosnak volt tekintendő. Kötelessége lesz az országnak felszabadítása a német igából, de a nagyvezér még az adót is leszállítja. A török sereget megerősíti és parancsot adott a tatároknak és a havasalföldieknek, hogy hozzá csatlakozzanak. Heissler unszolására országos felkelést rendeltek el és megerősítik a bodzai szorost. Heissler Telekivel mint Erdély főgenerálisával a törcsvári szorost készül elzárni, de kevés volt a serege. Thököly pedig jól értesülve, háromszáz hajdúval

megkerülte a töröcsvári sáncot és azt elfoglalta. A kuruc vezér azonban csekélyszámú oláht és törököt a szoros előtt hagyva, átszállítá táborát „oly helyeken, hol lovas sohasem járt előtte, hol csak egy lovas mehetett, térdén mászván és a lovak farkára kötvén, úgy ereszkedtenek le“. Itt folytak le az előörsi csaták és míg a német és Teleki egyaránt ezek nézésébe voltak merülve, zernyesti előörsők meghozták a hírt, hogy Thököly egész seregével, 10.000 emberrel bent van az országban. Az ütközetet nem lehetett kikerülni és mind a német tábornok, ki kebelbarátja lett Telekinek, mind Teleki lelkesítették csapataikat. Teleki így szólott: „Fehér szakállamat kegyelmetek közé hoztam és kész vagyok meg is halni.“ Az erdélyi hadsereg semmivé lett, egy része elesett, a többi elszaladt; késő estig tartott a mészárlás, hiába volt minden biztatás. Teleki menekülni törekedett, de Kálmán nevű lova megbotlott, a vezér leesett és az üldöző törökök, akik fel nem ismerték, mert egyszerű fekete ruhát viselt, megölték. Thököly a tetemet felöltöztette és felküldte a gyászoló családhoz.

Thököly váratlanul sikeres fellépése gondolkodóba ejtette a bécsi udvart. Aggódni kellett azon, hogy az úgy keletről, mint nyugatról – francia részről – fenyegető bonyodalmak közepette a német seregek nem védhetik meg Erdélyt, Magyarországnak ezt a természetes fellegvárát. Hogy pedig elejét vegyék a veszélynek, jónak tartották a legjava erdélyi urakat a magyar király részére nyerni.

Erre a váratlan kedvező helyzetben, midőn Erdély ügye nem látszott elveszettnek, Bethlen

Miklósnak, aki akkor Bécsben járt, sikerült megszereznie a már 1686 óta annyiszor sürgetett diplomát, amelyet az udvar, sokban megváltoztatva és bővítve adott ki. Ez az oklevél azonban igen lényegesen különbözött az előbbbitől. A fejedelmválasztás joga megszűnt és többé fel nem támadt, míg Rákóczi Ferenc, egy évtizeddel később, fel nem újította. II. Apafit Bécsbe internálták, ott halt meg hercegi címmel és 10.000 forint kegydíjjal, fiatalon (1713).

36. AZ ÖNÁLLÓ ERDÉLY TÖRTÉNETÍRÁSA

Erdély irodalmi kultúrájának legmaradandóbb és legjellegzetesebb alkotása történetírása. Az alábbiakban adjuk ennek áttekintését, kibővítve az erdélyi történetírók névsorát néhány olyan születés szerint nem-erdélyivel, aki Erdélyről írt.

Tinódyval megszűnt a kobzos ének, de kótái és versei fennmaradtak és nagyrészt történeti becsűek, amennyiben nemcsak a törökkel szemben való ellentétet tükröztetik vissza, hanem nagyon érdekes művelődéstörténeti anyagot is nyújtanak. (L. pl. az udvarbírákról szóló versezetet.) Versei közt kiváló az „Erdéli história“ öt részben és az Egörvár diadaljairól való ének.

Tinódy azonban versben írta a történelmet. A prózában írók közül időrendben elől áll Szerémi György, akinek műve mint a köznép felfogásának kifejezése, minden tudatlansága, durvasága és végtelen elbizakodottsága mellett is – mindenben résztvett és mindent előre látott –

igen tanulságos. Írásmódja parasztos. Előre tudta, hogy Szulejman hadjáratában rosszul jár – caniter ambulabit (ebül jár). Csak nagy kritikával használható.

A korszak többi historikusa, akár magyar, akár német, akár latin nyelven ír, többé-kevésbé mind tanult ember. Ilyen J. M. Brutus (1517–1592) is. Velencében született, Olaszországban hírnevet szerzett és Forgách Ferenc révén Báthory Istvánhoz jutott Krakóba, hol Bonfini művét folytatta. Célja a mohácsi vész után végbement események megírása János király emlékének és politikájának megvédelmézésére. Szép latinsággal ír, de szörnyen terjengős és bőbeszédű. Jelentősége abban áll, hogy az erdélyi és a lengyel levéltárakat is felhasználta. Később műve Bécsbe került, ahol osztrák irányzattal dolgozták át.

Oláh Miklós (1491–1568) esztergomi érsek Attila című műve bevezetéseként ír Magyarországról, a nemzet eredetéről, az ország földrajzáról, a magyar folyamokról, Budáról, a Corvin-könyvtárról, Mátyás visegrádi palotájáról és Erdélyről.

Zermegh János (1510–1584) is Zápolya-párti. Szlavóniában született és kezdettől fogva híve volt a nemzeti királyságnak. Mohácson kezdi és János halálával fejezi be. Igen lelkiismeretes író, igazságra törekvő. Legértékesebb az a rész, amelyben mint szemtanu lép fel. Kár, hogy a kronológiát úgy elhanyagolja.

Szintén Zápolya-párti Mindszenti Gábor, aki naplójában János életének utolsó évét és halálát írja meg, tekintettel a felmerülő eseményekre. Hi-

ven siratja urát. Naplója ritka szép magyarsággal, finomsággal ékeskedik.

Külföldi ember Paulus Jovius püspök, ki 45 kötetben írta meg művét és megnyerte a szellemes és tudós X. Leó pápának, a renaissance kiváló alakjának bizalmát. Harminchét évig dolgozott a munkán, amelyben Magyarország is kiválóan szerepel. Otthonos a pápai udvarban, óriási a tekintélye és úgyszólván minden hatalom igyekszik őt megnyerni. Hogy teljes legyen értesültsége, érintkezésbe lép a mértékadó férfiakkal, így pl. Juristiccsal, Kőszeg védőjével, akit felkeresett, hogy tőle személyesen nyerjen értesülést. Igen sok művében az akkori szokás szerint a költött beszéd, de igen sok benne az érdekes adat. Legnagyobb érdeme, hogy egészen elfogulatlan.

Verancsics Antal (1504–1573), dalmát születésű, János király halála után Ferdinándhoz pártolt és mint esztergomi érsek halt meg 1573-ban. Portai követségének irományai számos kötetre terjednek és levelezése szinte egy fél századra szóló korszakot ölel fel. Természetesen nem lehet egészen elfogulatlannak tekinteni, de ritka műveltsége hódolatot követel. Figyelme és érdeklődése minden térre elvezeti és iratai nemcsak a politikára nézve nagyértékűek, hanem világot vetnek a magyaron kívül a szomszéd országoknak, különösen a töröknek gazdasági és műveltségi viszonyaira is. Külön értekezések mozaikszerű művében: Magyarország története a birodalom hanyatlása óta, Utjesenics Fráter György élete, Erdély, Moldva és Havasalföld helyzete, a székelyek, Bor-

nemisza János budai polgár magyarnyelvű munkája Buda elestéről 1541-ben.

Ghymeszi Forgách Ferenc (1530–1577), a magyar birodalom állapotáról, Ferdinánd, János és Miksa királyokról és János Zsigmondról való, ki nem dolgozott műve inkább emlékirat. Budán született, Olaszországban képezte ki magát és Ferdinánd őt a legfontosabb diplomáciai küldetéseken alkalmazta. Miksa trónralépése után elvesztette az udvar kegyét és János Zsigmondot, majd Báthory Istvánt szolgálta. Oly eseményeket tárgyal, amelyekben része volt és sokat és fontosakat tapasztalt. Éppen nem elfogulatlan, de az igazságra törekvő és elmondója annak, amit igaznak tartott.

Siegler Mihály (?–1585), a magyar, erdélyi és a szomszéd tartományok két könyve. Siegler Szébenben született, Wittenbergában tanult. Művét Báthory Istvánnak ajánlotta és a hunok Európában való megjelenésével kezdi. Feljegyzései évről-évre terjedelmesebbek és 1556–1563-ig behatóan beszéli el Erdély történetét. Adatai érdekesek és megbízhatók.

Schesaeus Keresztély (1536–1585) Pannonia romlását beszéli el négy kötetben, költemény alakjában, de el nem térve a történelmi hűségtől, a magyar és erdélyi eseményeket tárgyalja János király halálától Eger vívásáig és felszabadulásáig. Művét Báthory István fejedelemnek ajánlotta.

Zsámboki (Sambucus) János (1531–1584), Miksa királynak volt udvari historikusa és Bonfini művének folytatása gyanánt megírja Ferdinánd és Miksa korának fő eseményeit, részletesen

az 1552–1566. lefolyt harcokról. Teljesen udvarpárti.

Lazius Farkas királyi történetíró és orvos könyve az 1566-ban a török ellen folytatott harcnak egykorú és hiteles tudósításokon alapuló elbeszélése, amelyben legfontosabb Szigetvár ostroma és a Babocsa mellett vívott csata, a török dunántúli hadjárata Zrínyi halála után.

Petrus Bizarus műve a pannoniai háborúról szól. Az elbeszélésbe belékszövi Magyarország és Erdély leírását. Egykorú, akinek elbeszélése Szigetvár megvételeéről hiteles.

Istvánffy Miklós (1538–1615), a magyar birodalom történetének írója, Baranyában született, külföldön tanult és Zrínyi alatt katonáskodott, majd Oláh Miklós titkárává nevezték ki és nagy tekintélyt és befolyást szerzett – de ezzel rútul vissza is élt. Az 1490–1606-ig végbement eseményeket mondja el, röviden a maga kora előttieket, de annál terjedelmesebben a maga korának eseményeit, szép latinsággal, miáltal nagy népszerűséget élvezett – el is nevezték magyar Liviusnak. Teljesen az udvar befolyása alatt állott a legváltóságosabb korszakokban. Igaz, hogy nem igen ferdítette el az eseményeket, de mellőzött mindent, ami pártállásának meg nem felelt. A fősúlyt a török háborúra helyezte és a hadiesemények elbeszélésében elsőrangú forrás.

Egészen másszabású Szamosközy István (?–1612), Kolozsvárt született és egy erdélyi főúr gyámolításával Páduában végezhetette az egyetemet. Bocskay országos történetírónak nevezte ki és végrendeletében, műve kinyomatására 2000 fo-

rintot hagyományozott, Rákóczi Zsigmond fejedelem pedig Kolozsvárt nemesi kúriával ajándékozta meg. Nagy művét nem fejezhette be, de a töredékek is a legkülönb történetírók sorába avatják. Ő is humanista és nem mindig követi a valóságot, különösen a csatarajzokban nem sok a való, de lelkiismeretes utánjárása, kritikája a források kiválasztásában és a művelődési képek nagyon kiemelik az akkori historikusok sorából. Ő az első, aki ki meri mondani, hogy a székely kezdettől fogva egy a magyarral, nem pedig külön nép. Vannak még naplószerű feljegyzései is.

Gyulafi Lestár (1557–1605), a török háború idején családotul Dunántúlról Erdélybe költözött, ahol mégis nagyobb volt a biztonság. Nagybecsűek azok a magyaryelvű feljegyzései, az 1571–1606 évről, amelyek a kor eseményeit sokban megvilágítják és amelyeket diplomáciai küldetéseiben használhatott fel. Legbővebbek az 1603–1606 évekről szóló elbeszélései.

Baranyai Decsi János (1560–1601) dolgozatai a magyar ügyekről különösen Báthory Zsigmondot tárgyalják. Debrecenben, Kolozsvárt, Strassburgban, Wittenbergában tanult, ő is Erdélybe menekült dunántúli otthonából, aztán Székelyvásárhelyen működött mint tanár. Munkája Báthory Zsigmondnak dicsőítése és így éppen nem pártatlan. Urának havasalföldi hadjáratát beszéli el és a fejedelmet mint nemzeti hőst tünteti fel, de mindent mellőz, ami a fejedelemre árnyat vethetne. Ő az, aki megállapította, hogy a Nagy Lajos korabeli nemzeti krónika szerzőjét Marcus-nak hívták.

Bethlen Farkas (1639–1679), Apafi alatt tanácsúr, az 1526–1609-i eseményeket írta meg tartalmasan, de jó bőven, sok szép dikcióval. Számos már elveszett forrást használhatott fel, sok levelezést kutatott át és műve az 1580–1606-ig terjedő évekre szinte nélkülözhetetlen. Művét Elek öccse kezdte kinyomatni, de Thököly zernyesti beütése félbeszakította. Csak 1783-ban jelent meg az egész mű Szebenben hat kötetben. A négy első kötetet az igen ritka Keresden készült példányok után nyomtatták újra és a két utolsó kötetet a fennmaradt hiányos kéziratból adták ki.

Szalárdi János (1601–1666). Siralmas Magyar krónikájának kilenc könyvei. Erdély történetét beszéli el Bocskaytól 1662-ig. I. Rákóczi György és II. Rákóczi György és az ellenfejedelmek tetteit mint jól értesült kortárs adja elő. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György iránt tiszteletet érez és általában kedvez a hatalomnak. Érdekes a korra nézve, hogy az író igen komolyan foglalkozik alkotmányos kérdésekkel, és az abszolút és a mérsékelt egyeduradalomnak és a köztársaságnak különböző válfajaival, de legjobbnak a mérsékelt kormányt tartja. E fejtegetésbe kétségtelenül belejátszik az akkor I. Károly angol király ellen kitört independens felfogásnak terjedése is.

Bethlen János (1613–1678) dolgozatai az erdélyi ügyek felől, amelyek Bethlen Gábor halála óta harmincnégy év alatt fordultak elő, I. és II. rész, 1629–1663. A behatóbb tárgyalás 1657-tel, a lengyel háború elvesztésével és annak következeiről kimerítőbb. Jó értesülésekkel rendelkezik.

Ellensége a Rákócziaknak és annak a kockázatos politikának, amely Erdély vesztét vontta maga után.

Rövid Magyar Krónika, írta Pethő Gergely (1570–1629), folytatta Spangár András (1678–1744), 1626-ig terjed. Kiindulási pontja: a magyarok első kijövele Pannoniába 373-ban. Igazi világhatár, amelyet tősgyökeres magyar zamatja tesz élvezetessé. Leginkább a hadakozások érdeklik, ami nem csoda, mert a horvát-magyar határon született és nőtt fel. Minden ízében jó magyar és buzgó katolikus. Nagyon becses adatokat nyújt Bethlen háborúinak történetéhez.

Rozsnyai Dávid (1641–1718) történeti maradványai, okiratok gyűjteménye naplókcal és önéletrajzi jegyzetekkel. Apafi korára nézve fontos anyag. Apafihoz hű, igaz hazafi, de nagyon vissza-vágyik a régi jó időkre.

Krauss György, szász, erdélyi története sok magyar vonatkozással. Főképp I. Rákóczi korára nézve hiteles és részletes. Nagy tisztelője Bethlennek, utódjainak sokkal kevésbbé. Ragaszkodik az erdélyi hazához.

Kemény János (1607–1662) önéletrajza. Életét és korának történetét beszéli el II. Rákóczi György uralkodása kezdetéig. Bethlen körében nevelkedett, mint kamarás, sokat érintkezett Pázmánnyal is, de a Rákócziakat nem becsüli túlságosan. Önéletrajzának érdekes része a lengyel háborúban való részvétel, amit II. Rákóczi György nagyraapó politikája idézett fel, amely Erdélyt tönkretette, a fejedelmet magát pedig a teljes bukásba és halálba kergette.

Révay László (1600–1667) naplója sok érdekes adatot foglal magában Bethlen és I. Rákóczi korából. Kezdte mint Bethlen párthíve, aztán katolikus hitre tért át és Esterházy nádorhoz csatlakozott.

Veresmarti Mihály megtérése históriája. Református pap volt, katolizált és apátúrságra emelkedett. Önéletrajza jeles korrajz és különösen a vallásos viszonyok alakulására vet fényt.

Rattkay György (1612–1661), a királyok és bánok emlékezete, a horvát bánok életrajzát állította össze 1652-ig, II. Ferdinánd királytól fogva a kortársnak és állami ügyekben jártasnak értesültségével. Egészen horvát érzelmű, nem mindig megbízható, mint zágrábi kanonok nagyon pártos, reformációellenes. A horvát viszonyokra és különösen a költő Zrinyinek és atyjának életére nézve nagyon tanulságos, de csak kritikával használható.

Ortelius Continuatus durch Martin Meyern, Frankfurt 1665. Egyike a legértékesebb és legmegbízhatóbb műveknek, de természetesen a császári oldalra hajló. Alig van ütközet, amelyről pontos tudósítást ne szerzett volna. A háborúval járó szörnyű barbárságnak hiteles tanúja. A mű értékét nagyon növeli a kor magyar szereplőinek nagyrészt egykorú arcképe. Éppúgy hitelesen rajzolja le a várakat is. Képanyag tekintetében gyönyörű munka.

Khevenhüller, Annales Ferdinandi. Tizenkét részre osztott munkájának második fele a XVII. századdal foglalkozik 1637-ig. Udvari ember, a török-magyar diplomáciai viszonyokról sok alapos értesülést nyert.

Révai Péter (1568–1622) turóci főispán műve a monarchiáról és Magyarország szent koronájáról. Koronaőr volt. Magyarország történetét beszéli el, II. Mátyás haláláig. Rudolf és II. Mátyás korát mint jól értesült és sokba beavatott kortárs adja elő. Hú a dinasztiahoz, de megmaradt jó protestánsnak.

Pannoniai Bőjthi Gáspár: a Nagy Bethlen Gábor tetteiről, három könyv, 1624. Bőjthi azok közé az ifjak közé tartozott, akiket Bethlen küldött külföldi egyetemekre tanulás és tapasztalás szerzése végett. Ilyen alapon írta meg nagy pártfogója ifjúkori életrajzát. Adatai Báthory Gábor korára és Bethlen fejedelemmé választására nézve nagy jelentőséggel bírnak. Természetes, hogy Bethlent dicsőíti. Megbízható, hiteles oklevelekből merít.

Sepsi Laczkó Máté krónikája II. Mátyás korának elsőrangú forrása. Református pap és vallási ügyekben meglehetősen elfogult. Mindúntalan fél megégetéstől, mintha Magyarországon és Erdélyben ez volna a legszokottabb halálnem. A Bocskay által uralomra jutott iránynak buzgó követője.

Borsos Tamás (1566–1633 után) élete, vagyis inkább vándorlása a fényes portához. Báthory Gábor korát beszéli el. Szolgálja urát, de nem mindenben ért vele egyet (1613). Másodszor is elküldik követnek Konstantinápolyba. Bethlen Gábor török politikájának rajza e válságos korszakban.

Nössner Simon (?–1619), némely Magyar- és Erdélyországban végbement tetteiről. Furcsa, hogy az írója szász és mégis Báthory Gábor tisztelője.

Weiss Mihály (1569–1612), brassói bíró, Báthory Gábor korára elsőrendű forrás. Eleinte jó erdélyi hazafi (bár atyja nem erdélyi születésű), de a fejedelem élvágya és korlátlan uralma miatt Báthory önkényuralma ellen lép fel, amibe tragikus módon belebukik.

Hegyes András (1578–1627) naplója, írója szász. Értékes jegyzetek 1613–1617-ből. Alapos és igaz jelentés, miképen választották meg Bethlen Gábor fejedelmet Magyarország királyának 1620-ban. Jellemző adatokat közöl a beszercebányai országgyűlésről és Bethlenről.

Cseri Mihály, de Nagy Ajta (1668–1756), az 1661-től 1712-ig Erdélyben végbement eseményeknek kortársa és bőszavú megírója. Erősen protestáns, amellet labanc. Politikai ügyekbe nem igen van beavatva, de a vidéki életet jól ismeri és több ízben résztvett a megyei közigazgatásban is. A kis hazáért él-hal. Közvetlen és szépítetlen képét nyújtja a maga kora társaséletének és bizony a mai olvasó elképed, hogy milyen trágár kifejezésekkel élnek a legnagyobb urak is.

Apor Péter báró (1675–1752) rövid önéletrajzát írta meg és Rákóczi Ferencre nézve érdekes. Sokkal fontosabb Apor másik műve, a *Metamorphoses Transylvaniae*. Ebben megírja, hogy Erdélynek régibb, egyszerű és hagyományosan az ősoktól örökölt jó szokásai mint változtak meg a lábrakapott, különösen a katonatisztektől behozott új divatok behozása és elfogadása által. Tartalma röviden: régen jobban éltek az emberek, kevés bajjal, gonddal, most pedig a mindinkább lábrakapott fényűzés koldussá teszi az előbb oly

virágzó Erdélyt. Kétségtelenül a hazai művelődés-történetnek kimagasló része a szép multnak egybevetése a korcs jelennel.

Gróf Károlyi Sándor (1669–1743) önéletrajza. Személyes élményeit röviden tárgyalja, annál bővebben és komolyabban foglalkozik országos ügyekkel. Nagy része volt a szatmári békeség életbeléptetésében, a *pragmatica sanctio* egyhangú elfogadásában és sok fontos alkotmányos kérdésre vet világot.